

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ
Кафедра управління державними і корпоративними
фінансами

К.А. Карачарова, В.В. Масалигіна

ФІНАНСИ
Конспект лекцій

Харків – 2015

Карачарова К.А., Масалигіна В.В. Фінанси: Конспект лекцій. – Харків: УкрДУЗТ, 2015. – 76 с.

Даний конспект лекцій розкриває такі теми: сутність фінансів, їх функції і роль; фінансова система, фінансова політика і фінансовий механізм; фінанси господарських суб'єктів; державні фінанси, податки і податкова система; бюджет і бюджетна система; доходи і видатки державного бюджету; місцеві фонди, державні цільові фонди; державний кредит і державний борг; страхування і страховий ринок; фінансовий ринок; міжнародні фінанси.

Розроблено на підставі та відповідно до освітньо-кваліфікаційних характеристик освітньо-професійних програм бакалаврів за спеціальностями ОіА, ЕП, М, МО, МЗЕД. Призначено для студентів усіх форм навчання та слухачів ІППК УкрДУЗТ.

Бібліогр.: 15 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри управління державними і корпоративними фінансами 3 лютого 2015 р., протокол № 8.

Рецензент

доц. О.О. Коковіхіна

К.А. Карачарова, В.В. Масалигіна

ФІНАНСИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Відповідальний за випуск Карачарова К.А.

Редактор Ібрагімова Н.В.

Підписано до друку 13.05.15 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 3,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

Зміст

Тема 1. Сутність фінансів, їх функції і роль.....	4
Тема 2. Фінансова система.....	9
Тема 3. Фінансова політика і фінансовий механізм.....	12
Тема 4. Фінанси господарських суб'єктів.....	14
Тема 5. Державні фінанси.....	20
Тема 6. Податки і податкова система.....	22
Тема 7. Бюджет і бюджетна система.....	29
Тема 8. Доходи і видатки державного бюджету.....	36
Тема 9. Місцеві фінанси.....	41
Тема 10. Державні цільові фонди.....	52
Тема 11. Державний кредит і державний борг.....	57
Тема 12. Страхування і страховий ринок.....	60
Тема 13. Фінансовий ринок.....	65
Тема 14. Міжнародні фінанси.....	70
Список літератури.....	75

ТЕМА 1. СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ, ЇХ ФУНКЦІЇ І РОЛЬ

Курс «Фінанси» — теоретична дисципліна, яка вивчає загальнотеоретичні засади фінансових відносин.

Предметом науки про фінанси є сукупність фінансових відносин на різних рівнях економічної системи: загальнодержавному (макрорівень), регіональному (рівень адміністративно-територіальних одиниць) і на рівні окремих суб'єктів господарювання (мікрорівень). Окремо виділяються міжнародні фінанси.

Понятійний апарат фінансової науки охоплює загальноекономічні та фінансові категорії, які в абстрактно-теоретичній формі характеризують різні сторони реальної фінансової дійсності. Через використання фінансових категорій як інструмента наукового пізнання досягається більш глибоке розкриття сутності фінансів, їх специфіки і особливостей функціонування.

Фінанси — продукт наявності держави і товарно-грошових відносин. Термін «фінанси» походить від латинського «*finis*», тобто кінець. У середньовіччі це слово вживали для позначення строку сплати, а потім і для визначення документів, що свідчили про погашення боргу, якими завершувалась угода. Пізніше терміном «фінанси» стали позначати будь-який примусовий платіж на користь держави.

Фінанси виникли в умовах регулярного товарно-грошового обігу у зв'язку з розвитком держави і потреби у фінансових ресурсах. На ранніх стадіях розвитку держави не існувало розподілу між ресурсами держави і ресурсами її глави: монархи розпоряджались коштами держави як своєю власністю. Тільки з відділенням державної казни від власності монарха (XVI—XVII ст.) виникають поняття:

- державні фінанси;
- державний бюджет;
- державний кредит.

Фінанси, як і ціна, кредит, заробітна плата, існують об'єктивно як продукт економічного розвитку суспільства.

Положенням для розкриття сутності фінансів є розуміння того, що *фінанси* — це одна з конкретних історичних форм

економічних відносин, функціонування яких пов'язане з об'єктивною необхідністю розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту. У процесі розподілу формуються та використовуються грошові фонди, призначені для задоволення суспільних інтересів і потреб.

Система суспільних інтересів і потреб досить різноманітна й охоплює загальнодержавні, галузеві, відомчі, корпоративні, колективні, групові, регіональні, місцеві та особисті інтереси. До цього переліку слід додати ще й міжнародні та міждержавні. Зважаючи на обмеженість фінансових ресурсів і на протистояння інтересів один одному, доволі складно досягти оптимального співвідношення в їх задоволенні у процесі вартісного розподілу. Задоволення інтересів одних за рахунок ущемлення інших загрожує суспільству негативними наслідками, пов'язаними з суто етичними міркуваннями, соціальним невдоволенням, економічними негараздами і навіть політичними потрясіннями.

Як на макро-, так і на мікрорівнях слід якнайбільше уваги приділяти мотивації нарощування обсягів виробництва і реалізації продукції, робіт і послуг, обсягів фінансових ресурсів, а в ширшому розумінні — валового внутрішнього продукту та національного доходу держави, що може бути забезпечено через розвиток національного підприємництва, створення нових підприємств, вирішення платіжної кризи, збільшення кількості робочих місць і збільшення доходів і купівельної спроможності населення.

У сучасній економічній і фінансовій літературі *фінанси визначають як систему економічних відносин, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту, а в певних умовах і національного багатства, з метою формування фінансових ресурсів у суб'єктів господарювання і держави і використання їх на розширене відтворення та задоволення інших суспільних інтересів і потреб.*

Разом з тим існує думка, що *«фінанси — сукупність грошових відносин, пов'язаних з формуванням, мобілізацією і розміщенням фінансових ресурсів і з обміном, розподілом і перерозподілом вартості створеного на основі їх використання валового внутрішнього продукту, а за певних умов і національного багатства».* Зарубіжна фінансова наука трактує фінанси досить

розширено, не обмежуючись здебільшого будь-якими рамками. Де існують товар і гроші — там мають місце фінанси.

За своїм місцем у товарному виробництві й обігу гроші — це специфічний товар, що має властивість обмінюватися на будь-який інший товар, тобто є загальним еквівалентом. Гроші мають своє призначення в економічному житті суспільства, що виражено в їхніх функціях.

Гроші — це поняття більш загальне. Можна мати гроші і водночас не мати ніякого відношення до фінансів, і навпаки, за відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їхню вартість, можна здійснювати інвестування, бути співзасновником фірми, мати відношення до фінансово-господарської діяльності фірми. *Функціонування фінансів базується на таких функціях грошей, як засіб платежу, засіб нагромадження, світові гроші.*

Розподіл і перерозподіл вартості за допомогою фінансів обов'язково супроводжується рухом грошових коштів, які набувають специфічної форми фінансових ресурсів. Вони формуються в суб'єктів господарювання і держави за рахунок різних грошових доходів, відрахувань і надходжень, а використовуються на розширене відтворення виробництва, матеріальне стимулювання працівників, задоволення соціальних та інших потреб суспільства.

Матеріальними носіями фінансових відносин виступають фінансові ресурси. Фінансові ресурси самі по собі не визначають сутності фінансів, не розкривають їхнього внутрішнього змісту і суспільного призначення. Фінансова наука вивчає не фінансові ресурси як такі, а економічні відносини, що виникають у процесі їх формування, розподілу і використання.

Однією з важливих ознак фінансів як економічної категорії є *розподільний характер фінансових відносин.* Учасниками таких відносин у межах національної держави є держава, підприємства, установи, організації, громадяни. Фінансові операції також можуть відбуватися між державами, національною державою та міжнародними фінансовими інституціями, між вітчизняними підприємствами та інофірмами.

Сферою виникнення фінансових відносин є процеси первинного розподілу вартості суспільного продукту, тобто коли ця вартість розподіляється на зарплату, прибуток тощо і

формується грошові доходи. Відокремлення у складі виторгу від реалізації продукції прибутку, відрахувань на соціальне страхування, амортизаційних відрахувань відбувається за допомогою фінансів і відображує процес розподілу вартості відповідно до цільових призначень кожної її частини. Подальший перерозподіл вартості між суб'єктами господарювання (вилучення частини прибутку на користь держави, сплата податків громадянами тощо) і конкретизація цільового її використання (направлення прибутку на фінансування капітальних вкладень, економічне стимулювання, виплату дивідендів та ін.) теж відбувається на основі фінансів.

Фінансові відносини супроводжуються реальним рухом грошових коштів, що має місце в процесі розподілу й обміну. Але характер руху вартості (у її грошовій формі) на цих стадіях відтворювального процесу різний. У процесі розподілу рух вартості в грошовій формі відбувається відособлено від руху товарів і характеризується її відчуженням (переходом від одних власників до інших) або цільовим відособленням кожної частини вартості (у межах одного власника).

Під час обміну вартість у грошовій формі обмінюється на товарну форму, тобто відбуваються акти купівлі-продажу. Вартість не відчужується, а лише змінює свою форму — з грошової на товарну. Отже, на стадії розподілу має місце односторонній (без зустрічного еквівалента) рух грошової форми вартості, а під час обміну — двосторонній (зустрічний) рух вартостей, одна з яких перебуває у грошовій формі, а інша — у товарній. Обмінні операції обслуговуються такими категоріями, як гроші і ціна.

Фінанси мають більш широкий діапазон розподілу, ніж ціна. Вони забезпечують не лише первинний розподіл вартості валового внутрішнього продукту на рівні виробничої структури, а й подальший перерозподіл через бюджетну систему. На цьому етапі ціни можуть регулюватися за допомогою дотацій і виплат із бюджету різниці в цінах (дотації вугільній промисловості, дотації на комунальні послуги, потреби електротранспорту, на окремі види ліків).

У розподільних процесах поряд з фінансами та ціною беруть участь також заробітна плата і кредит. У практиці

господарювання доцільне комплексне використання всіх цих економічних категорій з урахуванням відмінностей кожної з них.

Прояв сутності фінансів у реальній практичній діяльності розглядається через характеристики функцій, які притаманні даній категорії.

Необхідно усвідомити, що функції завжди похідні від сутності, яку вони виражають, і показують, як, у який спосіб реалізується суспільне призначення даної економічної категорії. Оскільки **специфічне суспільне призначення фінансів** — *забезпечити розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту, вираженої в грошовій формі, між різними суб'єктами господарювання і напрямками цільового використання, сутність фінансів проявляється насамперед через розподільну функцію. Фінанси за допомогою розподільної функції обслуговують різні етапи розподілу (первинний розподіл і перерозподіл вартості суспільного продукту), різні сфери суспільного життя: сфера матеріального виробництва, сфера обміну і споживання. Фінансовому розподілу притаманні різні види розподілу: внутрішньогосподарський, внутрішньогалузевий, міжгалузевий, міжтериторіальний.*

Об'єктами дії розподільної функції фінансів є вартість валового внутрішнього продукту, а також частина національного багатства, яка набуває грошової форми (у разі перерозподілу раніше накопиченого виробничого потенціалу, покриття збитків від стихійного лиха тощо).

Суб'єктами за фінансового методу розподілу ВВП є юридичні і фізичні особи, у розпорядженні яких формуються фінансові ресурси, а також держава.

Розподільна функція фінансів реалізується в процесі первинного розподілу і перерозподілу вартості ВВП.

Первинний розподіл — це розподіл доданої вартості й формування первинних доходів суб'єктів, які беруть участь у створенні ВВП. Первинними доходами на цій стадії є: у фізичних осіб — заробітна плата, у юридичних осіб — прибуток, у держави — прибуток державного сектора, що централізується в бюджеті, надходження від державних послуг, ресурсів, угідь, а також непрямі податки.

Перерозподіл полягає у створенні й використанні централізованих фондів. За рівнем централізації вони поділяються на загальнодержавні, регіональні, відомчі й корпоративні. Загальнодержавні включають державний бюджет і фонди цільового призначення, **регіональні** — місцеві бюджети і позабюджетні фонди органів місцевого самоврядування. **Відомчі** — це фонди, що створюють міністерства і відомства. Корпоративні фонди передбачають централізацію частини доходів структурних підрозділів у корпоративних об'єднаннях.

Фінансове забезпечення відтворювального процесу — це покриття затрат за рахунок фінансових ресурсів, акумульованих суб'єктами господарювання і державою. В умовах економічної і фінансової самостійності суб'єкти господарювання формують джерела розширеного відтворення за рахунок власних фінансових ресурсів, залучених на акціонерній основі або на пайових засадах грошових коштів інших підприємств, використання банківських кредитів, бюджетних асигнувань та ін. Додатковими джерелами фінансового забезпечення можуть бути кошти, мобілізовані на ринку цінних паперів, іноземні інвестиції.

Фінансове регулювання економічних і соціальних процесів відбувається насамперед через перерозподіл частини доходів підприємств і організацій, а також населення і спрямування цих коштів у бюджети та державні цільові фонди для задоволення державних потреб.

У складі **фінансових стимулів розвитку виробництва і підвищення його ефективності** можна виділити:

- бюджетні стимули;
- ефективне інвестування фінансових ресурсів;
- фінансові пільги і санкції.

ТЕМА 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

Фінансова система іноді ототожнюється з фінансовим апаратом. Необхідно розрізняти ці поняття, оскільки правильне визначення фінансової системи сприяє розбудові ефективної

фінансової політики, націленої на економічне зростання та фінансову стабілізацію.

Фінансовий апарат — це сукупність фінансових установ, на які покладено управління фінансовою системою держави. До організаційного складу фінансової системи України входять Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство, Рахункова палата, Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку та ін. Існує такий розподіл функцій в управлінні фінансами між органами державної влади й управління:

- **Верховна Рада України**, як єдиний орган законодавчої влади, ухвалює закони, у тому числі з фінансових питань, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики;

- **Президент України**, як глава держави, створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; має право вето щодо цих законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд до Верховної Ради України;

- **Кабінет Міністрів України**, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; організує розроблення проекту закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, надає Верховній Раді України звіт про його виконання.

Основні функції Міністерства фінансів:

- вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розроблення заходів щодо їх реалізації;
- організація бюджетного процесу, складання проекту Державного бюджету і його виконання після затвердження Верховною Радою України;

- організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через установлення правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів, порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності;
- організація функціонування ринку цінних паперів тощо.

До складу Міністерства фінансів України входять два обособлені підрозділи: Державна контрольно-ревізійна служба і Державне казначейство.

Державна контрольно-ревізійна служба складається з Головного контрольно-ревізійного управління України, контрольно-ревізійних управлінь у Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі, контрольно-ревізійних підрозділів (відділів, груп) у районах, містах і районах у містах. Спеціалізується на здійсненні фінансового контролю.

З ініціативи Державної контрольно-ревізійної служби ревізія або перевірка підприємства, установи, організації може проводитись не частіше ніж один раз на рік. Але за дорученням правоохоронних органів ревізія чи перевірка може бути проведена в будь-який час.

Державне казначейство створене з метою ефективного управління коштами Державного бюджету України, підвищення оперативності у фінансуванні видатків у межах наявних обсягів фінансових ресурсів у Державному бюджеті.

Основне завдання **Державної податкової адміністрації України** полягає в реалізації податкової політики держави. На податкову адміністрацію покладено такі основні функції:

- розроблення проектів податкового законодавства;
- контроль за правильністю обчислення податків та інших обов'язкових платежів і своєчасністю їх сплати;
- облік платників податків і надходжень платежів до бюджету;
- накладення штрафних санкцій і адміністративних стягнень на порушників податкового законодавства;
- проведення масово-роз'яснювальної роботи серед платників податків;
- міжнародне співробітництво у сфері оподаткування.

Рахункова палата Верховної Ради створена з метою здійснення позаповідомчого контролю за складанням і виконанням державного бюджету, вироблення й аналізу бюджетної політики держави, контролю у сфері державного кредиту і грошово-

кредитної політики. Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. Основне завдання Національного банку — регулювання грошового обігу й організація ефективного функціонування кредитної системи.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. *Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку* організує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів і регулює їх кругообіг. *Фондова біржа* проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення — організація функціонування вторинного ринку. *Фінансові посередники* на ринку цінних паперів виконують роль сполучної ланки між емітентами цінних паперів та інвесторами.

Пенсійний фонд створений з метою акумуляції раціонального розміщення коштів, призначених для пенсійного забезпечення. Він виконує функції нарахування пенсій і проведення їх виплат.

ТЕМА 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ

Фінансова політика має самостійне значення і водночас є важливим засобом реалізації політики держави в будь-якій сфері суспільної діяльності — в економіці, соціальній сфері, військовій реформі, у міжнародних відносинах тощо.

Отже, можна зазначити, що *фінансова політика* — це визначення цілей, завдань, на вирішення яких спрямовується процес формування, розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів.

Залежно від тривалості періоду і характеру завдань, що вирішуються, фінансова політика поділяється на фінансову стратегію і фінансову тактику.

Фінансова стратегія — довготривалий курс фінансової політики, розрахований на перспективу, який передбачає вирішення великомасштабних завдань, визначених економічною і соціальною стратегією.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань конкретного етапу розвитку суспільства за допомогою перегрупування фінансових ресурсів і зміни способів організації фінансових зв'язків.

Податкова політика реалізує інтереси держави. Її головне призначення — вилучення частини ВВП на загальнодержавні потреби, перерозподіляючи ці кошти через бюджет.

Під **бюджетною політикою** розуміють визначення державою:

- джерел формування доходів державного і місцевих бюджетів;
- пріоритетних напрямів видатків бюджету;
- допустимих меж розбалансованості бюджету;
- джерел фінансування бюджетного дефіциту;
- принципів взаємовідносин між окремими ланками бюджетної системи.

Під **кредитно-грошовою політикою** розуміють забезпечення стабільності грошового обігу через управління емісією, регулювання інфляції і курсу національної грошової одиниці; забезпечення своєчасності розрахунків у народному господарстві і в різних ланках фінансової системи через регламентацію і регулювання діяльності банківської системи; управління діяльністю фінансового ринку через регламентацію емісії і розміщення державних і корпоративних цінних паперів і регулювання їх доходності.

Дедалі більшого значення набуває **міжнародна фінансова політика**. В її основу покладено управління валютно-фінансовими і кредитними відносинами у сфері міжнародних відносин.

Держава захищає свої інтереси через **митну** і **валютну політику**. Відповідно до заінтересованості держави в розширенні або скороченні свого експорту чи імпорту застосовується система митних платежів або конкретний митний режим.

Фінансовий механізм — сукупність фінансових методів і форм, інструментів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства. **Фінансове планування** — діяльність зі складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання,

їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць, країни в цілому.

Штраф — це засіб матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або чинних правил. Накладається, як правило, у твердій грошовій сумі.

Пеня застосовується в разі несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється в процентах суми простроченого платежу.

Найважливіші принципи фінансового контролю:

- незалежність;
- гласність;
- превентивність (попереджувальний характер);
- дієвість;
- регулярність;
- об'єктивність;
- всеохоплюючий характер.

Ревізія — це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття нестач, витрат, привласнень і крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань.

Перевірка здійснюється з метою докладного вивчення окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів.

Для нормального функціонування фінансового механізму, а в його складі фінансових методів і важелів необхідне відповідне їх **нормативно-правове забезпечення**. Насамперед це Конституція України, велика кількість законів, а також підзаконних нормативно-правових актів.

ТЕМА 4. ФІНАНСИ ГОСПОДАРСЬКИХ СУБ'ЄКТІВ

Фінанси підприємств — базова підсистема фінансової системи держави. Вони функціонують у сфері суспільного

виробництва, де створюється валовий внутрішній продукт, матеріальні та нематеріальні блага. Саме тому від стану фінансів підприємств залежить можливість задоволення суспільних потреб, фінансова стійкість країни. Це відносно самостійна сфера фінансових відносин, яка має свою специфіку організації та реалізації притаманних фінансам функцій.

Фінансовими є грошові відносини:

1) між засновниками підприємства у процесі формування статутного капіталу, що є першоджерелом створення виробничих фондів, придбання нематеріальних активів;

2) між суб'єктами господарювання під час розрахунків з поставачальниками і покупцями, надання комерційних кредитів, здійснення інвестиційної діяльності, організації спільних виробництв, розрахунків за штрафами оренди і лізингу. Від ефективної організації цих відносин значною мірою залежить кінцевий фінансовий результат комерційної діяльності;

3) між підприємством і його підрозділами (філіями, відділеннями, цехами) з приводу фінансування витрат, розподілу і використання прибутку, оборотних коштів. Ця група відносин впливає на організацію і ритмічність виробництва;

4) між підприємством і його працівниками — у процесі розподілу і використання доходів, випуску і розміщення акцій та облігацій підприємства, виплати процентів за облігаціями і дивідендів за акціями, утримання штрафів і компенсацій за спричинений матеріальний збиток, утримання податків і відрахувань до державних цільових фондів. Від організації цих відносин залежить ефективність використання трудових ресурсів;

5) між підприємством та інституціями фінансового ринку: розміщення власних цінних паперів та інвестування тимчасово вільних коштів. Від того, наскільки ефективною є організація цих відносин, залежать можливості залучення додаткових джерел фінансування підприємницької діяльності;

6) між підприємством і галузевими та корпоративними органами (всередині фінансово-промислових груп, холдингів, корпорацій, спілок, асоціацій, концернів, галузевих міністерств і відомств), куди входить підприємство. Фінансові відносини виникають під час формування, розподілу і використання централізованих цільових фондів і резервів, фінансування

цільових галузевих програм, проведення маркетингових досліджень, науково-дослідних робіт, проведення виставок, надання фінансової допомоги на поворотній основі для здійснення інвестиційних проектів і поповнення оборотних коштів;

7) між підприємством і фінансовою системою держави — під час сплати податків й інших платежів до бюджету, формування державних цільових фондів, надання підприємствам податкових пільг, застосування штрафних санкцій, фінансування з бюджету, надходження коштів із цільових державних фондів;

8) між підприємством і банківською системою — у разі відкриття і ведення рахунків, зберігання коштів на депозитах, отримання і погашення кредитів, отримання і сплати процентів, купівлі і продажу валюти, надання інших банківських послуг;

9) між підприємством і страховими компаніями — під час страхування майна, окремих категорій працівників, комерційних і підприємницьких ризиків;

10) між підприємством та інвестиційними інституціями — під час розміщення інвестицій, приватизації тощо.

Фінанси підприємств як економічна категорія проявляються та виражають свою сутність, *свою внутрішню властивість через такі функції:*

- формування, розподіл і використання фінансових ресурсів для забезпечення операційної виробничої та інвестиційної діяльності, для виконання фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, іншими суб'єктами господарювання;

- контроль за формуванням і використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення.

Грошові фонди — це частина грошових коштів, які мають цільове спрямування. До грошових фондів належать статутний фонд, фонд оплати праці, резервний фонд та ін. Організація та функціонування фінансів підприємств базуються на відповідних принципах. До них належать комерційний розрахунок, господарська та фінансова незалежність, фінансова відповідальність, матеріальна зацікавленість.

Кошти, спрямовані в основні та оборотні засоби при формуванні статутного фонду, являють собою початкові фінансові ресурси підприємства.

Грошові кошти, авансовані в оборотні виробничі фонди і фонди обігу, становлять обігові кошти підприємства. Від забезпечення обіговими коштами залежать ритмічність, злагодженість і висока результативність роботи підприємства.

Фінанси безпосередньо не беруть участі в технологічному процесі виробництва, але за їх допомогою здійснюється вартісна оцінка цього процесу: нараховується амортизація, формується фонд оплати праці, оцінюється розмір витрат обігових коштів, визначаються відрахування до централізованих фондів цільового призначення, інші витрати відповідно до чинного законодавства.

На розмір доходу впливають:

♦ *у сфері виробництва* — обсяг продукції чи послуг, якість, асортимент та інші фактори;

♦ *у сфері обігу* — ритмічність відвантаження продукції, виконання робіт чи надання послуг, своєчасне оформлення транспортних і розрахункових документів, строки документообігу, дотримання умов договору, оптимальні форми розрахунків, рівень цін; а також фактори, які не залежать від діяльності підприємства: несвоєчасне постачання ресурсами, несвоєчасна сплата за товари та послуги через відсутність у покупця коштів та ін.

Фінансові ресурси підприємства — це грошові кошти, що перебувають у його розпорядженні. До фінансових ресурсів належать усі грошові фонди й та частина грошових коштів, яка використовується поза фондами. Загальна сума фінансових ресурсів кожного підприємства складається з таких елементів: статутний фонд; резервний фонд; амортизаційний фонд; спеціальні фонди; нерозподілений (тимчасово не використаний) прибуток; кредиторська заборгованість усіх видів, включаючи заборгованість з бюджетних платежів, із відрахувань на соціальне страхування, з оплати праці; короткострокові і довгострокові кредити комерційних банків; кошти для фінансування капітальних вкладень та інші кошти, відображені в пасиві бухгалтерського балансу підприємства.

Бюджетні асигнування можуть надаватися підприємствам (як правило, державним) у таких формах:

- бюджетні інвестиції;
- державні дотації;
- державні субсидії.

Бюджетні інвестиції являють собою виділення коштів на розвиток виробництва, насамперед у вигляді капітальних вкладень. Вони спрямовуються у пріоритетні галузі й проекти, які визначають розвиток економіки країни в цілому.

Державні дотації — це виділення коштів з бюджету на покриття збитків підприємства, як правило, у тому разі, коли збитковість є наслідком певної політики держави, наприклад цінової.

Державні субсидії — це виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення певних завдань у рамках різного роду державних програм. Надходження з державних цільових фондів за своїм змістом ідентичні бюджетним асигнуванням. Вони здійснюються у формі державних інвестицій і субсидій. Ці надані ресурси мають цільовий характер, що впливає з сутності даних фондів.

До позикових фінансових ресурсів відносять:

1) **банківський кредит**. Його необхідність визначається характером кругообігу основних і оборотних засобів;

2) **бюджетний кредит**, який діє на тих самих принципах, що й банківський;

3) **комерційний кредит** — це придбання товарів чи отримання послуг з відстроченням оплати. Подібна угода оформляється спеціальним борговим зобов'язанням — комерційним векселем.

Політичні партії об'єднують громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку. Їх головна мета — участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади місцевого та регіонального самоврядування і представництва в їх складі.

Громадські організації створюються для задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян. Громадські організації та політичні партії володіють майном і коштами, необхідними для здійснення їхньої статутної діяльності. Майно і кошти можуть надаватися засновниками, учасниками, державою, підприємствами й організаціями.

Доходи політичних партій і громадських організацій формуються здебільшого за рахунок вступних і членських

внесків, надходжень від належних їм комерційних структур, від проведення платних заходів, добровільних і спонсорських пожертвувань фізичних і юридичних осіб.

Видатки громадських формувань пов'язані з необхідністю фінансування витрат на статутну діяльність і її розвиток, оплати праці штатного управлінського апарату, адміністративно-господарські затрати, проведення культурно-масових заходів тощо.

Професійні спілки — найчисельніші самодіяльні громадські організації, метою діяльності яких є вираження, представлення і забезпечення захисту економічних, соціальних, трудових, духовних прав та інтересів своїх членів.

Однією з форм реалізації і розвитку благодійної діяльності в сучасних умовах є створення **добročинних фондів**. Кожен фонд є юридичною особою. Держава не втручається у справи добročинних фондів, але може сприяти їхній діяльності, особливо коли вони спрямовані на вирішення проблем загальнонаціонального або регіонального значення.

Залежно від статусу *добročинні фонди поділяються на державні і місцеві. Фонди, як і громадські формування, можуть мати у власності кошти, майно, майнові права, необхідні для здійснення статутної діяльності.* Фінанси добročинних фондів мають особливості організації, що зумовлені відсутністю державного втручання, наданням допомоги і додаткових пільг, переважанням добровільних пожертвувань спонсорських внесків у джерелах формування коштів.

Доходи добročинних фондів можуть формуватися за рахунок:

- внесків членів фондів;
- благодійних внесків і пожертвувань фізичних та юридичних осіб;
- коштів, що передаються на договірних засадах фізичними та юридичними особами для фінансування конкретних програм, які відповідають завданням фонду;
- кредитів та інших позик;
- доходів від діяльності фондів;
- частини доходів від діяльності створених благодійними фондами суб'єктів підприємництва в межах, передбачених їхніми установчими документами.

В Україні добре відомі своєю благодійною діяльністю фонди «Україна — дітям», «Відродження», «Сімейне коло», Всеукраїнський фонд відтворення пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара та ін.

ТЕМА 5. ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

Державні фінанси — це складова фінансової системи держави, її центральна сфера, через яку здійснюється вплив держави на економічний і соціальний розвиток.

За своєю економічною сутністю державні фінанси — це сукупність розподільно-перерозподільних відносин, що виникають у процесі формування і використання фінансових ресурсів держави, призначених для забезпечення виконання державою покладених на неї функцій. За допомогою державних фінансів держава розподіляє і перерозподіляє значну частину валового внутрішнього продукту, який є головним об'єктом фінансових відносин. Суб'єктами державних фінансів, з одного боку, є держава, з іншого — населення і підприємницькі структури. Державні фінанси, як провідна сфера фінансової системи держави, опосередковують майже 80 % усіх фінансових ресурсів і охоплюють різноманітні фінансові інституції, за допомогою яких держава здійснює свою фінансову діяльність. До складу державних фінансів включають сукупність усіх бюджетів держави; централізовані та децентралізовані фонди цільового призначення; фінанси підприємств і організацій державної та комунальної форм власності; державний кредит; державне особисте і майнове страхування.

Фінансові ресурси — це першооснова фінансового господарства держави. Фінансові ресурси держави включають:

1 Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні органів державного управління:

- ресурси державного бюджету;
- ресурси місцевих бюджетів;
- цільові державні фонди;
- фінансові ресурси державних фінансових інституцій (Національного банку, державних страхових органів, державних кредитних установ).

2 Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні господарських підприємств, установ і організацій різних форм власності та видів діяльності.

3 Фінансові ресурси, що перебувають у розпорядженні населення (вклади, заощадження, депозити).

Державні доходи являють собою ту частину грошових відносин з приводу розподілу і перерозподілу ВВП, що пов'язана з формуванням доходів одного з головних суб'єктів розподільних відносин держави. Залежно від рівня розміщення виділяють централізовані і децентралізовані державні доходи. До **централізованих доходів** належать кошти, призначені на формування централізованих грошових фондів — державного та місцевих бюджетів, державних цільових фондів.

Децентралізовані доходи — це доходи державних підприємств, установ, організацій, що формуються переважно за рахунок їхнього прибутку і використовуються за місцем їх створення. Слід урахувати, що необґрунтовано висока частка централізації фінансових ресурсів спричиняє негативні наслідки, оскільки централізовано важко вести раціональний розподіл і забезпечувати його ефективне виконання. Однак зниження централізації за умови збереження на високому рівні державної власності може стати причиною безгосподарності і різних порушень у розподілі і використанні фінансових ресурсів, а врешті-решт — фінансового розладу в державі.

Джерелами формування державних доходів можуть бути доходи, отримувані від розподілу заново створеної вартості, тобто національного доходу; доходи, що включаються до складу фонду відшкодування (наприклад, амортизаційні відрахування); доходи від реалізації національного багатства.

Державні доходи можуть формуватись на поворотній і безповоротній основі. Поворотні доходи — це державні позики. До **безповоротних доходів** відносять доходи власне держави і доходи, які надходять від інших суб'єктів розподільних відносин на законодавчій основі.

Державні видатки — це грошові відносини, що складаються при розподілі і використанні централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів держави з метою фінансування витрат розширеного відтворення і задоволення

інших суспільних потреб. За матеріальним змістом державні видатки — це сума коштів, що витрачається державою в процесі здійснення її фінансової діяльності.

Кошторисне фінансування — забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління, органів правоохоронних і органів безпеки, органів судової влади і прокуратури. Вони отримують кошти на своє утримання з бюджету на підставі фінансових документів — кошторисів.

Державне фінансування інвестицій включає в себе державні інвестиції на основні об'єкти економічного і соціального розвитку. Фінансування капітальних вкладень із бюджету за умов ринку має свої особливості.

Бюджетні кредити — це фінансова підтримка державних та інших підприємств, у яких понад 50 % майна є державною власністю.

Кредитування можна розглядати і як важливий інструмент антициклічної політики, що активно використовується в період спаду ділової активності. Коли ж економічна діяльність повертається до свого нормального ритму, обсяги стимулюючих її позик скорочуються. Операції з кредитування є складовою загального бюджетного курсу уряду з регулювання економіки і впливу на стан фінансового ринку держави.

Державні дотації — це форма бюджетного фінансування планово-збиткових підприємств, організацій і установ, які надають послуги або виробляють необхідні товари, витрати на виробництво яких перевищують ціну продажу. До **субсидій** у вузькому значенні належать трансферти підприємствам з боку держави (у грошовій формі або у вигляді послуг, що мають грошову оцінку) на фінансування поточних витрат.

Управління державними фінансами — це сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу держави на формування й використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, що перебувають у розпорядженні державних органів управління.

ТЕМА 6. ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА

Податки — це найбільш пізня форма державних доходів. Первісно податки називались «*anxibia*» (допомога) і мали тимчасовий характер. Вважалося, що податки суперечать недоторканності приватної власності, і їх введення допускалося лише в надзвичайних випадках як екстраординарне джерело державних доходів.

Сьогодні ми не можемо уявити собі державу без податків. Об'єктивною реальністю є те, що, з одного боку, податки — це фінансове підґрунтя існування держави, а з іншого боку, податки — це знаряддя перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб, найефективніший інструмент впливу держави на суспільне виробництво. Економічну категорію «податок» слід розглядати в таких аспектах:

- за економічною сутністю;
- формою прояву;
- з організаційно-правового боку.

Економічна сутність податків виявляється в грошових відносинах, які складаються в держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості і формування фонду фінансових ресурсів держави.

З організаційно-правового боку податок — це обов'язковий платіж, який надходить у бюджетний фонд у визначених законом розмірах і встановлені строки. Податковим відносинам притаманні свої відмітні особливості, що дають змогу виділити їх із загальної сукупності фінансових відносин. Зокрема це обов'язковий характер податків і їх відносна безповоротність.

Податок — це плата суспільства за виконання державою її функцій, це відрахування частини вартості валового національного продукту (ВНП) на загальносуспільні потреби, без задоволення яких суспільство існувати не може. Але не всі обов'язкові платежі, які надходять до централізованих грошових фондів держави, називаються податками.

У сучасній фінансовій науці та податковому законодавстві використовуються три основні терміни, якими позначаються

платежі державі, — плата, відрахування, податок. Розглянемо відмінності між ними.

Плата передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою. Прикладами плати є державне мито, збори за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього середовища, рентні платежі, плата за торговельний патент на деякі різновиди підприємницької діяльності. **Відрахування** передбачає цільове призначення платежів. Воно може бути або частковим, тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним, коли кошти в повному обсязі використовуються лише за цільовим призначенням. Отже, за своєю сутністю **плата** та інший **обов'язковий платіж** — це обов'язковий, безповоротний платіж до бюджетів відповідного рівня, який має відплатний, компенсаційний характер і вноситься регулярно або у зв'язку з наданням державою платникові певної послуги чи певних прав.

Податки насамперед — це сукупність фінансових відносин, що складаються в процесі перерозподілу ВВП з метою створення централізованого державного фонду для фінансування суспільних функцій. Найбільш лаконічним і правильним з теоретичних позицій є, на наш погляд, таке визначення: «Податки — імперативні грошові відносини, у процесі яких створюється бюджетний фонд, без надання суб'єктові податку якого-небудь еквівалента». Як розвиток цього визначення можна навести поняття податку, що дається у проекті Податкового кодексу України.

Податок — це індивідуально безвідплатний, безповоротний, нецільовий платіж, що вноситься платником податку до бюджету відповідного рівня в порядку, розмірах та у строки, встановлені законодавством.

Фіскальна функція є досить важливою у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. З огляду на роль даної функції у формуванні бюджетного фонду, тобто матеріальних умов для функціонування держави, податкові надходження мають бути постійними, стабільними, рівномірно розподілятися в регіональному розрізі. На думку прихильників **розподільної функції**, за її допомогою здійснюється формування дохідної частини бюджету з подальшим направленням цих доходів

на фінансування різноманітних заходів, пов'язаних з реалізацією державою своїх функцій. За допомогою **контрольної функції** оцінюється ефективність кожного податку і податкової системи в цілому.

Через **стимулювальну функцію** податків держава впливає на процес відтворення, стимулюючи його розвиток, посилюючи нагромадження капіталу, розширюючи платоспроможний попит населення, створюючи додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримуючи рівень зайнятості. У процесі реалізації цієї функції стимулюючий вплив на суспільне виробництво забезпечується через диференціацію податкових ставок і встановлення різних пільг, преференцій та ін.

У законодавчих актах України передбачено такі види податкових пільг: неоподатковуваний мінімум об'єкта; вилучення з оподаткування певних елементів об'єкта; звільнення від сплати податків окремих осіб або категорій платників; зниження податкових ставок; цільові податкові пільги, включаючи податкові кредити (відстрочення справляння податку) та ін.

Сутність регулювальної функції полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників. Наприклад, відомо, що більшість цілей економічної політики досягається в економічно розвинутих країнах цілеспрямованим стимулюванням капіталовкладень.

Ставка податку — це законодавчо встановлена величина податку на одиницю виміру бази оподаткування. За способом побудови ставки податку поділяються на тверді та процентні. **Тверді ставки** встановлюються у грошовому вимірі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. **Процентні ставки** встановлюються щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вимір. Процентні ставки можуть бути пропорційними, прогресивними, регресивними і змішаними. **Пропорційні** — це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. **Прогресивні** — це такі ставки, розмір яких зростає зі збільшенням обсягів об'єкта оподаткування. **Регресивні ставки**, на відміну від прогресивних, зменшуються зі зростанням об'єкта оподаткування. У практиці оподаткування прогресивні і регресивні ставки можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні — у вигляді прогресивно-регресивної і регресивно-прогресивної шкали ставок.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір залежить від масштабів об'єкта оподаткування. Коли об'єктом оподаткування є прибуток, земля, капітал або дохід юридичної чи фізичної особи, то це податок прямий, він залежить від величини певної власності. Прикладом цього можуть бути податки на прибуток підприємств, доходи громадян, на землю, майно тощо. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягаря, за якого більше платять ті члени суспільства, які мають вищі доходи.

За непрямого оподаткування об'єктом є не дохід, а витрати, оскільки податок сплачується під час купівлі товару.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів і послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Підкреслюємо, тільки прямо, бо оскільки непрямі податки включаються в ціни, то їх платить в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи. Тому непрямі податки вважаються найнесправедливішими, фіскальними. Найхарактернішими прикладами непрямого оподаткування є податок на додану вартість, акцизний збір, мито.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання і майно. **Податки на доходи** стягуються з доходів фізичних і юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств. **Податки на споживання** сплачуються не під час отримання доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків. **Податки на майно** встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз — під час купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, незалежно від того, до якого бюджету (державного чи місцевого) вони зараховуються.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків:

- у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи відповідно до встановлених обмежень;

- введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами влади;

- упродовження місцевих податків на розсуд місцевих органів без будь-яких обмежень з боку центральної влади.

За способом стягнення податки бувають розкладними та квотарними, або окладними.

Розрізняють три способи утримання податків:

- ◆ з джерела отримання доходу;
- ◆ на підставі декларації;
- ◆ на підставі платіжного доручення.

Перший спосіб використовується в процесі стягнення податків і зборів із заробітної плати і доходів громадян від здійснення трудових обов'язків.

Другий спосіб — стягнення податків на підставі декларації — передбачає надання платниками даних про фактичні розміри об'єкта оподаткування. При цьому існують значні можливості для ухилення від сплати податків. Стягнення податків на підставі платіжного доручення здійснюється лише у випадках, коли платник має сплатити суму нарахованих йому відповідними органами податків (наприклад, розрахунок сум земельного податку в сільській місцевості здійснюється фахівцями сільських Рад народних депутатів). В окремих випадках платник надає цим органам декларацію про фактичні чи прогнозовані розміри об'єкта оподаткування. Організація оподаткування має значний вплив на суспільне життя. Податки в руках одних управлінців можуть бути знаряддям та інструментом стабілізації та економічного процвітання в державі, а в руках інших — засобом нестабільності та економічного саморуйнування.

Податкова політика — це діяльність держави у сферах запровадження, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів до централізованих

фондів грошових ресурсів держави. Дбаючи про формування державних грошових фондів за рахунок податків і податкових платежів і встановлюючи нові види та форми оподаткування, державні структури повинні провадити таку податкову політику, яка має оптимально поєднувати інтереси держави і платників податків. Про оптимальність із погляду платників можна сказати словами французького економіста Леруа Больє: «Найкращий податок — то найменший податок». Звичайно, теоретики не можуть сприймати оптимальність так просто й безпосередньо. На їх погляд, вона полягає в максимізації індивідуально очікуваної корисності від різних комбінацій в оподаткуванні: співвідношення прямих і непрямих податків; диференціація оподаткування за окремими секторами економіки (промисловість, сільське господарство, житлово-комунальна сфера); дії окремих податків (прибуткового, податку на товари та ін.).

Успішне проведення податкової політики можливе за умови наукового поєднання таких критеріїв:

- фіскальної достатності;
- економічної ефективності;
- соціальної справедливості;
- стабільності;
- гнучкості.

Проявом податкової політики держави на практиці є податкова система. Взаємозв'язок між податковою політикою і податковою системою може бути визначений так: метою оподаткування є вилучення ресурсів із сфери приватного використання; податкова політика спрямовується так, аби провести це вилучення з найменшою шкодою для економіки країни і соціальної сфери.

У податковій теорії найчастіше використовуються такі терміни: *«податкова система»* і *«система оподаткування»*. Останній термін використовується частіше, оскільки він продекларований Законом України «Про систему оподаткування». У статті 2 закону дається таке визначення: *«Сукупність податків і зборів, обов'язкових платежів у бюджету і державні цільові фонди, що стягуються у встановленому законами України порядку, становить систему*

оподаткування». На основі цього визначення можна виділити два елементи системи оподаткування: сукупність податків і зборів і встановлений законом порядок їх стягнення.

Податкова система визначається в Податковому кодексі як сукупність загальнодержавних і місцевих податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів, форм і методів їх установа, зміни, скасування, обчислення, сплати та стягнення, а також забезпечення відповідальності за вчинення правопорушень у сфері оподаткування, організації роботи з податкового контролю.

Місцеві податки. Місцеві податки поширилися у другій половині ХХ ст. Це пов'язано з розвитком демократичних засад у суспільстві. Центральні органи влади як під тиском демократичних сил, так і з огляду на доцільність і ефективність вирішення низки питань економічного й соціального життя населення на місцевому рівні стали передавати й законодавчо закріплювати за місцевими органами влади функції державного управління. Це потребувало передавання місцевим органам влади певних обсягів фінансових ресурсів для виконання цих функцій.

У сучасній економіці домінують ідеї американських економістів, які визначають такі принципи оподаткування. Податкова система повинна:

- не спотворювати оптимального розміщення виробничих факторів на ефективних ринках;
- бути справедливою;
- бути гнучким автоматичним стабілізатором;
- бути чіткою, прозорою і незмінною;
- забезпечувати мінімум витрат на стягнення податків.

ТЕМА 7. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

Бюджет держави є досить складним і багатогранним явищем у суспільстві. Розкриваючи поняття «бюджет», доцільно розглянути такі його найважливіші характеристики:

- за сутністю економічної категорії;
- правовим характером;

- формою;
- матеріальним змістом.

Передусім слід зазначити, що бюджет є самостійною економічною категорією; ця категорія, будучи частиною фінансів, характеризується тими самими ознаками, які притаманні фінансам у цілому, але одночасно **має свої особливості**, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин. До цих особливостей відносять:

- ◆ бюджет є особливою економічною формою перерозподільних відносин, пов'язаних з відокремленням частини ВВП у руках держави і використанням її з метою задоволення потреб усього суспільства й окремих адміністративно-територіальних формувань;

- ◆ за допомогою бюджету відбувається перерозподіл національного доходу, рідше — національного багатства, між окремими галузями народного господарства, адміністративно-територіальними формуваннями, сферами суспільної діяльності;

- ◆ пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, які стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;

- ◆ сфера бюджетного розподілу посідає центральне місце у складі державних фінансів, що зумовлено ключовою роллю положення бюджету порівняно з іншими ланками.

Звідси можна зробити висновки про специфічне **суспільне призначення** бюджету — забезпечити розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту між галузями економіки, верствами населення й територіями з метою підвищення ефективності економіки та добробуту громадян.

Як економічна категорія бюджет являє собою економічні відносини між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з іншого боку, з приводу розподілу і перерозподілу ВВП (частково і національного багатства) з метою формування і використання бюджетного фонду, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій. Фінансові відносини, які складаються в державі з юридичними і фізичними особами, називаються бюджетними. Централізація частини ВВП в бюджеті є платою суспільства за виконання державою її

функцій, таких як управління суспільством, оборона країни, економічна і соціальна.

Держава, виступаючи власником засобів виробництва в державному секторі, здійснює підприємницьку діяльність і відповідно є одним із суб'єктів створення і розподілу ВВП. Як доводить світовий досвід, роль держави в розподільних процесах із розвитком ринкових відносин має зростати, і бюджет у цьому аспекті є найдосконалішим засобом для здійснення перерозподілу фінансових ресурсів зокрема і національного багатства в цілому.

Значення державного бюджету обумовлено не лише обсягом коштів, які зосереджені в ньому. У безпосередньому зв'язку з бюджетом і під його впливом функціонують усі інші ланки фінансової системи. Відтак бюджет є могутнім інструментом державного управління. Сутність бюджету як економічної категорії реалізується через розподільну (перерозподільну) і контрольну функції. Зміст цих функцій, сфера і об'єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії. Завдяки **розподільній функції** відбувається концентрація грошових коштів у руках держави і їх використання з метою задоволення загальносуспільних потреб.

Зміст розподільної функції бюджету визначається процесами перерозподілу фінансових ресурсів між різними підрозділами суспільного виробництва. *Контрольна функція* дає змогу дізнатися, наскільки своєчасно і повно фінансові ресурси надходять у розпорядження держави, як фактично складаються пропорції в розподілі бюджетних коштів, чи ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції становить рух бюджетних ресурсів, який відображується у відповідних показниках бюджетних надходжень і видатків.

Бюджет як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Він спрямовує фінансову діяльність держави, визначає її фінансові можливості та пріоритети. За матеріальним змістом бюджет — це фонд фінансових ресурсів, який перебуває в розпорядженні органів виконавчої влади певного рівня й використовується для виконання покладених на них функцій, передбачених Конституцією.

Бюджет як централізований грошовий фонд перебуває в постійному русі: практично щоденно до нього надходять кошти і проводиться фінансування видатків. У зв'язку з цим необхідна

чітко налагоджена система управління бюджетом, яка реалізується через бюджетний механізм, що створює держава.

Бюджетний механізм — це сукупність конкретних форм бюджетних відносин, методів мобілізації і витрачання бюджетних коштів. Через бюджетний механізм держава регулює економіку, стимулює виробничі та соціальні процеси.

Бюджетний механізм є активним інструментом реалізації бюджетної політики. Тому перехід на ринкові відносини, зміни, які відбуваються в пріоритетах бюджетної політики, потребують радикальних змін і в бюджетному механізмі. Державні органи на всіх рівнях управління для виконання покладених на них функцій повинні мати у своєму розпорядженні відповідні фінансові ресурси. З цією метою в державі створюється розгалужена мережа бюджетів, що забезпечують акумуляцію грошових коштів для фінансування господарства, соціальної сфери, благоустрою, утримання органів законодавчої і виконавчої влади та ін.

Складовими бюджетної системи України є державний бюджет і місцеві бюджети. Відповідно до Бюджетного кодексу України місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах і бюджети місцевого самоврядування (бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст і їх об'єднань). Для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави складається **Зведений бюджет України**, що включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим і зведених бюджетів областей і міст Києва і Севастополя.

Зведений бюджет області містить показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів міст обласного значення цієї області. **Зведений бюджет району** охоплює показники районних бюджетів, бюджетів міст районного значення, селищних і сільських бюджетів цього району. **Зведений бюджет міста** з районним поділом включає показники міського бюджету і бюджетів районів, що входять до його складу. Якщо місту або району в місті адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, то зведений бюджет міста або району в місті включає показники бюджетів цих міст, селищ і сіл.

Бюджетний процес — це регламентована нормами права діяльність, пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему України.

Учасниками бюджетного процесу є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Національний банк України, Рахункова палата, головні розпорядники і розпорядники бюджетних коштів та інші органи, на які законодавством України покладено бюджетні, податкові та інші повноваження. Можна виділити такі стадії бюджетного процесу:

- складання проектів бюджетів;
- розгляд і прийняття Закону України «Про Державний бюджет України», рішень про місцеві бюджети;
- виконання бюджету, у тому числі в разі необхідності внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України», рішення про місцеві бюджети;
- підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Основою бюджетного процесу є бюджетне планування, оскільки виконується такий бюджет, який ухвалено. Завдання бюджетного планування:

- достовірне визначення обсягу і джерел формування доходів бюджету;
- оптимальний розподіл видатків за окремими групами і галузями;
- збалансування бюджету.

Процедура бюджетного планування — послідовність заходів і дій зі складання і розгляду проекту бюджету. Вона визначена Бюджетним кодексом України і на державному рівні включає такі етапи і стадії: визначення основних напрямів бюджетної політики; підготовка й аналіз бюджетних запитів; схвалення проекту державного бюджету Кабінетом Міністрів; розгляд і прийняття державного бюджету Верховною Радою.

Виконання бюджету полягає в мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Забезпечення виконання бюджету покладено на Кабінет Міністрів, а загальну

організацію та управління виконанням Державного бюджету здійснює Міністерство фінансів. Бюджет виконується за розписом, затвердженим Міністром фінансів. Цей документ складається в місячний термін після затвердження бюджету в розрізі підрозділів бюджетної класифікації, яка дає повну деталізацію видів доходів і напрямів видатків. Розпис доходів і видатків складається з поквартальним розбиттям, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету і перерахування з них) може здійснюватись за двома системами: банківською і казначейською. За банківської системи рахунки бюджету відкриваються в установах банківської системи, за казначейської — створюється спеціальна структура — Державне казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки. В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного і місцевих бюджетів, яка передбачає здійснення Державним казначейством через єдиний казначейський рахунок:

- ◆ операцій з коштами державного і місцевих бюджетів;
- ◆ розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- ◆ контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань і проведенні платежів;
- ◆ бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджету.

Бюджетні права державних і місцевих органів влади й управління визначаються відповідно до розподілу між ними економічних і управлінських функцій.

Бюджетне право являє собою сукупність юридичних норм, на яких базується і діє бюджетна система держави, визначається компетенція центральних і місцевих органів державної влади і державного управління щодо складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету. Бюджетні права розподілені між законодавчою і виконавчою владою загальнодержавного і місцевого рівня. Законодавче закріплення бюджетної самостійності кожного рівня влади має поставити перепону в прийнятті необґрунтованих рішень із боку як центральної виконавчої влади, так і місцевих органів управління.

Бюджетний федералізм реалізується через єдину соціально-економічну і бюджетно-фінансову політику держави. Це дає змогу в умовах самостійності, відносної автономії кожного бюджету поєднувати фіскальні, соціальні й економічні інтереси центру з інтересами адміністративно-територіальних утворень та органів місцевого самоврядування.

Міжбюджетні відносини — це відносини між державою, Автономною Республікою Крим і місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та її законами. За напрямками взаємовідносини між бюджетами поділяються на вертикальні — між бюджетами різних рівнів, і горизонтальні — між бюджетами одного рівня (в Україні тільки вертикальні).

Види взаємовідносин: регламентовані законодавчими та інструктивними документами; договірні — на підставі угоди між відповідними органами влади чи управління. З метою забезпечення відповідності між повноваженнями на фінансування видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами, і бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень, здійснюється регулювання міжбюджетних відносин.

Метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків, установлених законодавчими актами України за бюджетами, і бюджетними ресурсами, які повинні забезпечити виконання цих повноважень.

Механізм регулювання міжбюджетних відносин базується на використанні фінансових нормативів бюджетної забезпеченості, як певного рівня соціальних послуг у розрахунку на душу населення, надання яких гарантується державою виходячи з наявних фінансових ресурсів і певного обсягу міжбюджетних трансфертів.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості розраховується діленням загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців чи споживачів соціальних послуг.

Отриманий показник коригується коефіцієнтами, що враховують відмінності у вартості надання соціальних послуг залежно:

- від кількості населення та споживачів соціальних послуг;
- соціально-економічних, демографічних, кліматичних, екологічних та інших особливостей адміністративно-територіальних одиниць.

Коригувальні коефіцієнти затверджуються Кабінетом Міністрів України. Якщо прогнозовані доходи відповідного бюджету будуть недостатніми для фінансування розрахункового обсягу видатків, обчисленого з застосуванням фінансових нормативів бюджетної забезпеченості та коригувальних коефіцієнтів, такому бюджету передбачається надання міжбюджетних трансфертів.

Існують такі види міжбюджетних трансфертів:

- дотація вирівнювання;
- субвенція;
- кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів;
- інші дотації.

ТЕМА 8. ДОХОДИ І ВИДАТКИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ

Оскільки функціонування бюджету відбувається за допомогою особливих економічних форм — доходів і видатків, розглянемо економічну сутність цих категорій і форми їх прояву. Але насамперед необхідно з'ясувати відмінності в поняттях «державні доходи» і «доходи державного бюджету», а також відповідно «державні видатки» і «видатки державного бюджету».

Державні доходи охоплюють ту частину фінансових відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств. При цьому акумульовані державою фінансові ресурси належать до централізованих (концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються в розпорядженні державних підприємств, є децентралізованими. Доходи бюджету

займають головне місце у складі централізованих державних доходів, але це поняття більш вузьке, ніж доходи держави.

Державні видатки — це частина фінансових відносин, обумовлена використанням централізованих і децентралізованих доходів держави. Складаються державні видатки з прямих витрат держави, які здійснюються через систему бюджетних і позабюджетних фондів, і витрат державних підприємств, організацій, установ. Отже, видатки державного бюджету — це лише частина державних видатків.

Доходи і видатки бюджету — це об'єктивні категорії, кожна з яких має специфічне суспільне призначення: доходи служать фінансовою базою діяльності держави, видатки — задовольняють загальнодержавні потреби. Доходи бюджету виражають економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Формою прояву категорії доходи бюджету служать різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням — грошові кошти, які мобілізуються в бюджет. Характеризуючи економічну сутність категорії доходи бюджету, необхідно звернути увагу на те, що бюджетні доходи, з одного боку, є результатом розподілу вартості суспільного продукту між різними учасниками відтворювального процесу, а з іншого — об'єктом подальшого розподілу сконцентрованої в руках держави вартості.

Головне матеріальне джерело доходів бюджету — внутрішній валовий продукт. Якщо для покриття фінансових потреб його недостатньо, держава залучає національне багатство (сукупність матеріальних благ, створених працею попередніх і нинішніх поколінь і залучених у процес відтворення природних ресурсів, яким розпоряджається суспільство на певний момент часу): доходи від приватизації державного майна, від продажу золотовалютного запасу та інших національних цінностей. Поповнення ресурсів бюджетного фонду може здійснюватись також на основі внутрішніх і зовнішніх позик і за рахунок емісії паперових грошей.

Кошти, що залучаються державою на відплатній основі, — тимчасово вільні грошові кошти юридичних осіб, заощадження населення, іноземний капітал (через продаж на фінансовому ринку

державних облігацій; отримання кредиту під заставу пакета акцій великих підприємств; отримання державних позик від окремих держав або від міжнародних фінансово-кредитних установ) - відображують кредитний метод формування бюджетних ресурсів, що передбачає поворотність запозичень і платність за їх використання. Виходячи з цього кошти, мобілізовані на основі державних позик, необхідно розглядати не як джерело формування доходів бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетного фонду.

Аналогічно слід характеризувати й емісію паперових грошей, до якої держава вдається за надзвичайних обставин, коли отримання доходів і позик є ускладненим, а фінансування бюджетних витрат — невідкладним. Це найбільш непопулярний захід, оскільки він посилює інфляційні процеси і має негативні соціально-економічні наслідки. Разом з тим за своїм змістом кредитні надходження та емісійні доходи — це сума фактичної незбалансованості доходів і видатків бюджету. *Таким чином, доходами бюджету є ті грошові кошти, що надходять у розпорядження держави на безвідплатній і безповоротній основі згідно з чинним бюджетним і податковим законодавством.*

Доходи бюджету класифікують за різними ознаками. Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяють на податкові та неподаткові. Країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують в основному за рахунок податків.

Поточні бюджетні видатки пов'язані з наданням бюджетних коштів юридичним і фізичним особам з метою покриття їхніх поточних потреб. До цих затрат відносять закупівлю товарів і послуг, необхідних для утримання економічної і соціальної інфраструктури (оплата праці державних службовців, закупівля предметів і матеріалів, необхідних для поточних господарських цілей, оплата транспортних і комунальних послуг та ін.); трансферти населенню (пенсії, стипендії, допомоги, інші виплати); поточні субсидії державним і приватним підприємствам, а також нижчим органам влади; виплату процентів за державним боргом та ін. У своїй сукупності поточні видатки формують звичайний (поточний) бюджет, на який припадає основна частина всіх бюджетних витрат.

Капітальні видатки пов'язані з інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди і нематеріальні активи, зі створенням державних запасів і резервів. Вони включають затрати на нове будівництво і розвиток діючих об'єктів державної і комунальної власності (їх розширення, реконструкцію і технічне переоснащення), інвестиційні субсидії, довгострокові бюджетні кредити і державні гарантії інвесторам, що фінансують високоефективні інвестиційні проекти. Сукупність цих видатків формує бюджет розвитку.

Важливим критерієм класифікації витратної частини бюджету є **предметне спрямування відповідних грошових потоків**. При цьому в розвинених країнах виділяють п'ять основних груп бюджетних видатків: військові; втручання держави в економіку (включають затрати на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, на підтримку сільського господарства, забезпечення зайнятості, стимулювання експорту); утримання державного апарату управління; соціальні витрати (освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування і соціальне забезпечення); надання субсидій і кредитів іншим державам.

В Україні, з погляду предметної спрямованості, видатки бюджету поділяються на фінансування управління; фінансування національної оборони; фінансування фундаментальних і прикладних наукових досліджень; фінансування правоохоронної діяльності та забезпечення безпеки держави; фінансування міжнародної діяльності; фінансування галузей економіки; фінансування соціально-культурних закладів і заходів; видатки на обслуговування державного боргу; створення резервних фондів; інші витрати і виплати.

Організаційне групування видатків бюджету пов'язано з розподілом витрат на цільові державні програми. Наприклад, в Україні це державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки, державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики, державні інвестиційні проекти, державні програми з інвалідного спорту та реабілітації та ін. Програмна класифікація видатків бюджету застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом і відображує роль держави у вирішенні найважливіших проблем суспільного життя.

В основі *галузевої класифікації* видатків бюджету лежить поділ економіки на галузі і види діяльності. З урахуванням цього витрати групуються за галузями: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, освіта, охорона здоров'я і т. п.

Відомча ознака класифікації дає можливість у кожній групі бюджетних видатків виділити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів — відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій надаються асигнування з бюджету. Таке групування витрат дає змогу забезпечити конкретно-адресний фінансовий контроль за використанням бюджетних ресурсів.

Залежно від рівня управління, тобто з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни, видатки бюджету в унітарних державах поділяються на видатки центрального бюджету і видатки місцевих бюджетів, а в державах з федеративним устроєм — на видатки федерального бюджету, видатки бюджетів суб'єктів федерації і видатки місцевих бюджетів. Витрачання бюджетних ресурсів конкретними розпорядниками передуює етап виділення відповідних коштів, або інакше — *бюджетне фінансування*, тобто надання грошових коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом. Бюджетне фінансування базується на відповідних принципах і характеризується специфічними формами надання бюджетних асигнувань.

Надання бюджетних коштів здійснюється в таких формах:

- кошторисне фінансування окремих бюджетних програм — закладів, установ і організацій бюджетної сфери;
- трансферти населенню;
- бюджетні кредити юридичним особам (у тому числі податкові кредити на сплату податків);
- субвенції і субсидії фізичним і юридичним особам;
- бюджетні інвестиції у статутні капітали діючих або новостворюваних юридичних осіб;
- бюджетні позики державним позабюджетним фондам;

- міжбюджетні трансферти (дотації вирівнювання, субвенції, інші дотації);
- кредити іноземним державам.

Коли видатки бюджету перевищують його доходи, виникає від'ємне бюджетне сальдо, або **дефіцит бюджету**. **Профіцит** — позитивне сальдо бюджету, тобто перевищення доходів над видатками. **Збалансованим є бюджет**, у якому видатки й доходи рівні. В економічній літературі існує також думка, що теоретично збалансованим є бюджет, у якому дефіцит або профіцит не перевищують 1% сукупного обсягу видатків. Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних видатків. Конкретними причинами такого відставання можуть бути:

- кризові явища в економіці, що супроводжуються спадом виробництва, зниженням ефективності функціонування окремих галузей, інфляційними процесами;
- мілітаризація економіки в мирний час;
- надзвичайні обставини (війна, масштабні стихійні лиха);
- здійснення значних централізованих вкладень у розвиток виробництва і зміну його структури;
- надмірне зростання соціальних видатків порівняно з темпами зростання валового внутрішнього продукту.

Основними причинами виникнення дефіциту державного бюджету в Україні були зниження обсягів виробництва й скорочення доходів бюджету, низька податкова дисципліна, наявність значного тіньового сектора в економіці, надмірні державні витрати за окремими статтями бюджету. Розрізняють поняття **стійкий дефіцит** бюджету, який існує в довгостроковому періоді, і **тимчасовий дефіцит**, що викликається касовими розривами у виконанні бюджету. Його називають касовим дефіцитом - нестача коштів бюджету в результаті незбігання термінів надходження доходів і здійснення видатків.

ТЕМА 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ

Функціонування місцевих фінансів пов'язано з забезпеченням необхідними фінансовими ресурсами місцевих Рад та органів місцевого самоврядування.

Метою фінансової діяльності місцевих органів влади є задоволення суспільних інтересів і потреб і сприяння соціально-економічному розвитку регіону. Наявність завдань і функцій, що покладаються на місцеві органи влади, є об'єктивною причиною необхідності фінансів для цих органів влади. Якщо причиною функціонування фінансів взагалі є поява держави і товарно-грошових відносин, то причиною виникнення місцевих фінансів є наявність територіальних колективів, відокремлення функцій і завдань, які покладаються на їхні органи влади.

Фінанси місцевих органів влади як система включають кілька основних взаємозв'язаних структурних елементів. Це видатки, доходи, способи формування доходів, інститути системи, суб'єкти й об'єкти системи та відносини між суб'єктами системи, системою та іншими ланками фінансової системи держави.

Головним елементом місцевих фінансів є видатки, оскільки вони відображують функції та завдання, що покладаються на місцеву владу. Видатки місцевих органів влади залежно від їхніх завдань у більшості країн поділяються на кілька функціональних видів. Передусім законодавство вирізняє так звані обов'язкові видатки. Це — видатки, спрямовані на виконання обов'язкових завдань, які покладаються на всі органи місцевої влади з метою забезпечення певних стандартів послуг у масштабах всієї країни. До обов'язкових видатків належать також видатки місцевих органів влади, пов'язані з їхніми борговими зобов'язаннями за кредитами та позиками. У структурі видатків місцевих органів влади виокремлюються також видатки для реалізації делегованих центральною владою завдань.

Крім функціонального поділу, є поділ видатків відповідно до їхнього економічного призначення. У зв'язку з цим законодавство більшості країн вирізняє дві великі групи видатків. Це так звані поточні, або адміністративні, видатки і капітальні, або інвестиційні, видатки.

Доходи місцевих органів влади можуть бути класифіковані за їхніми джерелами та за економічною природою.

За джерелами доходи місцевих органів влади поділяються:

- на податкові доходи;
- неподаткові доходи (платежі, доходи від майна, що належить місцевій владі, і від господарської діяльності підприємств комунальної форми власності, залучені місцевими органами влади на ринку позичкового капіталу);
- доходи за рахунок кредитів і позик;
- трансферти від центральної влади та органів влади вищого територіального рівня.

Структура доходів за їхніми джерелами в кожній країні має свої особливості. В Україні відбувається процес становлення доходів місцевих органів влади за їхніми джерелами, типовий для більшості європейських країн. За економічною природою доходи місцевих органів влади поділяються на власні доходи і доходи, передані місцевій владі. **Власні доходи** — це доходи, що мобілізуються місцевою владою самостійно на основі власних рішень і за рахунок джерел, визначених місцевим органом влади. До власних доходів належать місцеві податки і збори, доходи від майна, що належить місцевій владі, і від господарської діяльності комунальних підприємств, комунальні платежі, а також доходи за рахунок комунальних кредитів і позик.

До **переданих доходів** належать доходи, що передаються місцевій владі центральною владою або органами влади вищого територіального рівня.

Фінансові ресурси місцевих органів влади формуються як у фондovій, так і нефондовій формах. Головними фінансовими фондами місцевих органів влади є місцеві бюджети, резервні, позабюджетні, валютні та цільові фонди, фонди грошових ресурсів комунальних підприємств та ін. Ресурси, що залучаються місцевими органами влади у вигляді банківських кредитів, від розміщення місцевих позик і деякі інші, як правило, перебувають у нефондовій формі.

Важливою з погляду методології є структуризація місцевих фінансових ресурсів, що дає змогу не лише показати сукупність фінансових відносин, що характеризують економічну сутність місцевих фінансів, а й виявити характер взаємозв'язків між

елементами системи. Це у свою чергу дає можливість зробити і кількісний, і якісний аналіз місцевих фінансових ресурсів. З огляду на демократичні процеси, які відбуваються в Україні, дедалі більшу роль у задоволенні соціальних інтересів і потреб відіграють фінансові ресурси комунальних підприємств, комунальних банків та інших фінансово-кредитних установ, фінансові ресурси підприємств різних форм власності, що використовуються ними на фінансування соціально-культурних і житлово-комунальних об'єктів.

Задоволенню соціальних інтересів і потреб сприяють також фінансові ресурси громадських організацій і установ: спортивних товариств, партій, профспілок, добродійних фондів тощо. Наприклад, останнім часом в Україні починають діяти не лише всеукраїнські, а й регіональні добродійні фонди тощо.

Місцеві бюджети — це балансові розрахунки доходів і витрат, які мобілізуються і витрачаються на відповідній території. Разом з тим місцеві бюджети слід розглядати як важливу фінансову категорію, основу якої становить система фінансових відносин:

- відносини між місцевими бюджетами і господарськими структурами, що функціонують на даній території;
- відносини між бюджетами і населенням даної території, що складаються при мобілізації і витрачанні коштів місцевих бюджетів;
- відносини між місцевими бюджетами різних рівнів з перерозподілу фінансових ресурсів;
- відносини між місцевими бюджетами і Державним бюджетом.

Сьогодні ведуться значні наукові і практичні дискусії навколо питань зміцнення фінансової незалежності місцевих бюджетів, наукового обґрунтування концепції розмежування доходів і витрат різних ланок бюджетної системи, взаємовідносин між місцевими бюджетами і Державним бюджетом. Усі ці питання тією чи іншою мірою знайшли своє відображення в Бюджетному кодексі. Проте реформування бюджетної системи залежить від того, який рівень самостійності і незалежності буде надано місцевим Радам. Самостійність місцевих Рад повинна мати у своїй основі законодавчо закріплений розмір доходів, що надходять до місцевих бюджетів залежно від обсягу створюваних і використовуваних фінансових ресурсів на певній території.

Доходи місцевих бюджетів формуються за рахунок місцевих податків і зборів, неподаткових доходів, надходжень із бюджетів вищого рівня. Співвідношення між цими джерелами залежить від функцій, що покладені на регіональні органи управління, від потенційних можливостей отримання ними місцевих податків, а також від можливостей вищих органів влади надавати фінансову підтримку територіям.

Однією з головних цілей державної регіональної фінансової політики щодо зближення рівнів соціально-економічного розвитку територій є подолання вертикальних і горизонтальних дисбалансів і фінансове вирівнювання.

Під вертикальними фіскальними дисбалансами розуміють невідповідність між обсягами фінансових ресурсів того чи іншого рівня влади, регіонального або місцевого, і обсягами завдань та обов'язків, які на нього покладаються в процесі розподілу компетенцій між центральною, регіональною і місцевою владами. Вертикальний фіскальний дисбаланс означає недостатність фінансових ресурсів і певного рівня влади для забезпечення громадських і державних послуг у межах його завдань.

Зарубіжна практика свідчить: вертикальні фіскальні дисбаланси можна усунути кількома способами. Центральна влада або влада вищого територіального рівня може взяти частину обов'язків із надання державних і громадських послуг і цим зменшити коло обов'язків того рівня влади, де виник вертикальний фіскальний дисбаланс.

Інший шлях — це запровадження владою того територіального рівня, де виник вертикальний фіскальний дисбаланс, додаткових податків. Ще один шлях — передавання центральною владою частини своїх податків територіальному рівню влади, що має такий дисбаланс.

Вертикальних фіскальних дисбалансів можна позбутися і за рахунок надання центральною владою грантів, субсидій та інших трансфертів.

Конкретний вибір шляху усунення вертикальних фіскальних дисбалансів визначається політикою фінансового вирівнювання, яка здійснюється в тій чи іншій країні.

На відміну від вертикальних фіскальних дисбалансів горизонтальні фіскальні дисбаланси пов'язані з різними фінансовими можливостями органів влади одного

територіального рівня. **Горизонтальний фінансовий дисбаланс** — це невідповідність між обсягами фінансових ресурсів однієї або кількох територіальних одиниць одного рівня й обсягами завдань, що на них покладаються і забезпечуються іншими територіальними одиницями цього рівня. Горизонтальний фінансовий дисбаланс виникає тоді, коли одна або кілька територій того самого рівня не мають достатніх фінансових ресурсів для надання державних і громадських послуг в обсягах, що надаються іншими територіями відповідно до певних стандартів. Горизонтальні фінансові дисбаланси виникають тому, що є так звані бідні й багаті території.

Ці дисбаланси можуть виникати й тому, що деякі території мають більші потреби, ніж інші. Наприклад, у структурі населення окремих територій може бути більшою частка дітей шкільного віку, а це зумовлює додаткову потребу в школах, або більшою є частка пенсіонерів, що викликає додаткові видатки на соціальні потреби. Ще однією причиною горизонтальних дисбалансів може бути вища вартість державних і громадських послуг у межах одних територій порівняно з іншими.

Фінансове вирівнювання — це процес усунення вертикальних і горизонтальних дисбалансів. У процесі фінансового вирівнювання здійснюються заходи щодо перерозподілу фінансових ресурсів як між ланками системи бюджетів по вертикалі, так і між «бідними» й «багатими» територіями — по горизонталі. Мета фінансового вирівнювання — перерозподіл фінансових ресурсів на користь тих владних рівнів, що мають вертикальні й горизонтальні фінансові дисбаланси, з метою їх усунення.

Проблеми фінансового вирівнювання в усіх зарубіжних країнах викликають гострі політичні дискусії. І це зрозуміло, адже йдеться про те, що одні території мають бути фінансовими донорами для інших. Практика зарубіжних країн свідчить: території з потужнішою податковою базою обстоюють свої права та переваги у формуванні дохідної частини своїх бюджетів. І навпаки, «бідні» території апелюють до центральної влади з вимогами збільшення обсягів фінансової допомоги. Ось чому майже в усіх розвинутих зарубіжних країнах встановлено чіткі законодавчі норми фінансового вирівнювання й обов'язки «багатих» територій з надання

частини своїх ресурсів для цих потреб. В Україні історично склалися значні горизонтальні фіскальні дисбаланси.

По-перше, це нерівномірність територіального розміщення продуктивних сил, яка зумовлює диференціацію податкової бази регіонів і територій України. Причому, як переконує досвід, диференціація податкової бази зростає. Зміщуються центри її розміщення. Зменшується роль традиційних індустриальних областей і зростає значення столиці держави. Ще більше занепадає податкова база аграрних регіонів України.

По-друге, це значна диференціація обсягів витрат у сфері надання державних і громадських послуг і цін на ці послуги. З урахуванням екологічної забрудненості вищі витрати на ці послуги мають східні регіони України та регіони зони Чорнобильської катастрофи. Зростає ціна таких послуг у столиці держави та в інших великих міських агломераціях.

По-третє, гарантовані Конституцією України соціально-економічні права громадян України зумовлюють проведення центральною владою ефективних заходів щодо забезпечення єдиних стандартів державних і громадських послуг на всій території держави. Сьогодні такі стандарти не розроблено і вони не забезпечуються. Унаслідок цього сформувався і поглиблюється розрив у рівнях життя в окремих регіонах України, у міській і сільській місцевостях.

По-четверте, це потреби передавання центральною владою на місцевий рівень значної частини видатків, не властивих для її конституційних функцій. Такі видатки ефективніше здійснюватимуться на місцевому рівні. Це стосується видатків із фінансування освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту та деяких інших.

По-п'яте, це так звані зовнішні ефекти соціальних виплат, коли послугами, які фінансуються з бюджету однієї адміністративно-територіальної одиниці, користуються і жителі інших територіальних одиниць, але їхні владні органи при цьому не зазнають ніяких витрат.

Із метою практичної реалізації політики фінансового вирівнювання внесено зміни до механізму формування місцевих бюджетів.

Оскільки не всі місцеві бюджети самодостатні, тобто спроможні самостійно фінансувати делеговані їм державою повноваження, наприклад забезпечити встановлені стандарти медичних чи освітніх послуг, Бюджетним кодексом України встановлюється система трансфертів із держбюджету місцевим бюджетам, які визначаються на основі математично-розрахункової формули. Ця формула враховує основні відмінності між місцевостями в їхній бюджетній спроможності.

Тому розрахунок трансфертів стає процесом, не залежним від особистих інтересів чи уподобань. Отже, два міста в різних областях, що мають однакові показники, отримуватимуть однакові суми трансфертів. Нарешті, дуже важливим є те, що отримані трансферти місцеві бюджети можуть використовувати на реалізацію делегованих повноважень так, як вважають за потрібне (скажімо, більше коштів певного бюджетного року можуть спрямувати на освіту, а не на охорону здоров'я, і навпаки).

Автономна фінансова політика місцевих органів влади проявляється й у тому, що вони можуть на свій розсуд у разі потреби використовувати й кошти з двох умовних кошків доходів (на власні та делеговані повноваження), не прив'язуючи певних видатків до чітко визначеного кошика.

Перехід Міністерства фінансів України на пряме спілкування з 682 місцевими бюджетами потребує точного і зваженого розрахунку доходів місцевих бюджетів. Перелік доходів, які закріплюються за місцевими бюджетами для виконання власних повноважень, включає більше 15 найменувань. Найвагомішими в цьому кошику є місцеві податки і збори, плата за землю, податок з власників транспортних засобів, податок на промисел, фіксований сільськогосподарський податок, власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок коштів відповідного бюджету, та інші надходження.

Для фінансування делегованих повноважень використовуються спеціальні податки і збори. До складу відповідного кошика доходів включено прибутковий податок із громадян, плату за ліцензії та сертифікати, що видаються місцевими органами влади (у тому числі ліцензії на право роздрібною торгівлі горілчаними і тютюновими виробами), плату

за торговий патент і державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності; надходження від адміністративних штрафів, а також штрафів і санкцій за порушення податкового законодавства тощо.

Значною мірою фінансування делегованих повноважень здійснюється за рахунок трансфертів із державного бюджету. Головну роль відіграє і прибутковий податок із громадян, що цілком відповідає найкращим зразкам досвіду європейських держав, наприклад скандинавських країн, де прибутковий податок із громадян становить значну частку в їхніх місцевих бюджетах.

Податки є головним джерелом місцевих бюджетів. У свою чергу всі податки, що надходять до місцевих бюджетів, поділяють на дві групи: місцеві податки і надходження з бюджетів вищого рівня.

Місцеві податки і збори — обов'язкові платежі, що встановлюються сільськими, селищними, міськими радами згідно з законодавством, справляються в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються до їх бюджетів.

Видатки місцевих бюджетів залежать від бюджетної політики, яка проводиться державою, від децентралізації управління соціальною сферою. Все це є вирішальним фактором, що впливає на обсяг фінансових ресурсів, які проходять по каналах регіональних бюджетів, на їх частку в загальнодержавних бюджетних видатках.

В Україні розмежування видів видатків між місцевими бюджетами здійснюється на основі принципу субсидіарності з урахуванням критеріїв повноти надання послуги та наближення її до безпосереднього споживача. Відповідно до цих критеріїв види видатків поділяються на такі групи:

- перша група — видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою, і які розташовані найближче до споживачів. Здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст і їх об'єднань;

- друга група — видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України.

Здійснюються з бюджетів міст республіканського значення Автономної Республіки Крим і міст обласного значення, а також районних бюджетів;

- третя група — видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян або фінансування програм, потреба в яких існує в усіх регіонах України. Здійснюються ці видатки з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів. З бюджетів міст Києва та Севастополя здійснюються видатки всіх трьох груп.

Закономірним для всіх розвинутих зарубіжних країн є поділ місцевих бюджетів на два самостійні функціональні види місцевих бюджетів. Це місцеві поточні, або адміністративні, бюджети і місцеві бюджети розвитку, або інвестиційні бюджети. Кожен із цих бюджетів має власні видатки і власні доходи. Видатки місцевого поточного бюджету спрямовуються на поточні потреби; забезпечення утримання соціально-культурної сфери; адміністративні витрати; соціальний захист; виконання делегованих повноважень; сплату видатків з боргу місцевої влади. Доходи місцевого поточного бюджету формуються за рахунок місцевих податків і зборів, платежів, загальних субсидій, що надаються державною владою, і деяких інших доходів.

Видатки бюджету розвитку, або бюджету інвестицій, спрямовуються на розвиток соціальної інфраструктури; капітальні вкладення; придбання устаткування та обладнання; інші інвестиційні програми; сплату основної частини боргу місцевих органів влади.

Доходи бюджету розвитку формуються за рахунок банківських кредитів, муніципальних (комунальних) позик, інвестиційних субсидій, що надаються державною владою, і за рахунок інших джерел.

Законодавство більшості зарубіжних країн забороняє використання доходів бюджетів розвитку на видатки поточних бюджетів.

У законодавстві багатьох зарубіжних країн є також поняття **додатковий бюджет** і **приєднані бюджети**. У Франції, наприклад, додатковий бюджет уточнює основний бюджет, що дає можливість не вносити зміни до основного бюджету. Приєднані бюджети відображують фінансові операції окремих

місцевих громадських служб (водопостачання, благоустрій та ін.), що мають фінансову самостійність, надають платні послуги, але не користуються правом юридичної особи. Складання приєднаного бюджету дає змогу спрямувати доходи відповідної служби на її фінансування.

В Україні також запроваджено норму, за якою місцевий бюджет поділяється на поточний і бюджет розвитку. **Поточні видатки** — це видатки на фінансування мережі підприємств, установ, організацій та органів, яка діє на початок **бюджетного року**, а також фінансування заходів із соціального захисту населення тощо.

Видатки розвитку — це видатки на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності. За Бюджетним кодексом України, до витрат бюджету розвитку місцевих бюджетів належать:

- ◆ погашення основної суми боргу;
- ◆ капітальні вкладення;
- ◆ внески органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у статутні фонди суб'єктів підприємницької діяльності.

Доходи бюджету розвитку формуються за рахунок надходження коштів від відчуження майна, яке перебуває в комунальній власності, у тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення; надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади; субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних проектів тощо.

Стан формування і використання місцевих бюджетів істотно залежить від вирішення проблем збалансованості бюджетів, що є наслідком невирішених питань у сфері фіскального федералізму. У цьому напрямі Бюджетним кодексом України передбачено удосконалення системи збалансованості місцевих бюджетів, що включає дві складові.

Перша стосується збалансування доходів, що передбачає розподіл надлишкових доходів бюджетів територій з вищою за середню податкозабезпеченістю між територіями з нижчою за середню податкозабезпеченістю. Причому трансфертні платежі

надаються територіям із чітко визначеними напрямками їх витрачання, що забезпечуватиме цільове використання коштів.

Друга складова збалансування бюджетів стосується видаткової частини. Дуже важливим у процесі збалансування видатків місцевих бюджетів є врахування структурних видатків територій. Наприклад, якщо на певній території проживає велика кількість людей похилого віку або інвалідів, яким необхідно надавати додаткову допомогу, то в таких випадках при визначенні сум офіційних трансфертів враховуються виплати населенню такої категорії. Крім того, у великих містах соціальні видатки також більші. Проте на територіях сільської місцевості виникає проблема більших видатків, пов'язаних із транспортуванням. Велике значення при розрахунках структурних видатків мають і видатки, пов'язані з кліматичними умовами території, історією її розвитку, її статусом тощо. Все це береться до уваги при збалансуванні видатків бюджетів.

Найголовнішою характеристикою повинна стати абсолютна прозорість системи збалансування, тобто кожна людина за бажанням буде в змозі перевірити напрями витрачання коштів, що вилучалися з доходів бюджету з метою перерозподілу.

Важливою складовою бюджетної політики має стати впорядкування взаємовідносин між місцевими бюджетами. Йдеться передусім про чітке розмежування повноважень між місцевими органами виконавчої влади, обласними та районними органами місцевого самоврядування територіальних громад щодо формування бюджетів. Потрібно стимулювати солідарне фінансування спільної власності територіальних громад.

ТЕМА 10. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

Фонди фінансових ресурсів цільового призначення є самостійною ланкою фінансової системи і входять до складу державних фінансів. Основним централізованим фондом грошових коштів держави є бюджет. Кошти бюджету знеособлені і забезпечують реалізацію функцій держави. Разом з тим у держави можуть бути певні потреби, які мають

особливе значення і потребують гарантованого фінансового забезпечення. До таких потреб належать надання певних соціальних гарантій населенню в разі досягнення непрацездатного віку, втрати працездатності, годувальника, роботи; настання інших непередбачуваних подій. Це і є причиною формування фондів цільового призначення.

Державні цільові фонди — це форма перерозподілу і використання фінансових ресурсів, що залучаються державою для фінансування деяких суспільних потреб.

За допомогою цільових державних фондів можливо:

- впливати на процес виробництва через фінансування, субсидування і кредитування підприємств;
- забезпечувати природоохоронні заходи, фінансуючи їх за рахунок спеціально визначених джерел і штрафів за забруднення навколишнього середовища;
- надавати соціальні послуги населенню через виплату пенсій, соціальну допомогу, субсидування соціальної інфраструктури в цілому.

Залежно від цільового призначення державні фонди поділяються на економічні і соціальні, а відповідно до рівня управління — на державні і регіональні.

Цільові фонди можуть бути постійними і тимчасовими. Створення постійних фондів пов'язане з виділенням окремих функцій держави. Зокрема в реалізації соціальної функції особлива увага приділяється соціальному страхуванню. У процесі створення системи самостійних соціальних фондів ставилося завдання «розвантажити» бюджет від значної частки соціальних видатків і забезпечити їх автономне гарантоване фінансування. Тимчасові фонди формуються з метою прискореного вирішення актуальних проблем і припиняють своє функціонування після виконання покладених на них завдань. Для втілення певних економічних програм можуть створюватися позабюджетні фонди як у межах держави, так і на міжнародному рівні. Так, країни Євросоюзу створюють фонди надання допомоги країнам Східної Європи.

Джерела формування цільових державних фондів визначаються характером і масштабістю завдань, для реалізації яких вони створені. На їх величину впливає економічний і

фінансовий стан держави на тому чи іншому етапі розвитку. Отже, джерела формування коштів державних цільових фондів можуть мати як відносно стабільний, так і тимчасовий характер.

Напрями використання коштів залежать від призначення фондів, конкретних економічних умов і змісту розроблених програм, що реалізуються. Деякі державні цільові фонди можуть бути інвесторами і учасниками фінансового ринку у зв'язку з тим, що, по-перше, нерідко використання грошових коштів не збігається в часі з їх надходженням, а по-друге, доходи від інвестицій є додатковим джерелом фінансування витрат відповідного фонду.

Правом створення цільових фондів наділені як органи центральної, так і місцевої влади. На регіональному рівні формуються свої цільові фонди за рахунок місцевих джерел. Загальнодержавні цільові фонди мають свої територіальні відділення і передають частину коштів у розпорядження територіальних владних структур.

Цільові державні фонди, як правило, перебувають у розпорядженні державних органів влади, але оперативне управління здійснюється спеціально створеним адміністративним апаратом. Управлінські структури мають відповідні права й обов'язки щодо використання фондів, визначені законом.

Загалом принципи організації централізованих фондів фінансових ресурсів можна сформулювати так:

- відрахування до фондів централізовано визначаються державою відповідними законами і є власністю держави;
- відрахування до фондів є обов'язковими платежами й можуть стягуватися примусово;
- витрати з фондів здійснюються лише на певні потреби, які передбачені законом.

У різні роки до складу фондів цільового призначення належали фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, фонд розвитку паливно-енергетичного комплексу, фонд конверсії, фонд охорони праці, державний інноваційний фонд та ін. Основну групу серед цільових фондів становлять фонди державного соціального страхування.

Соціальне страхування — це самостійна галузь страхування, що охоплює сукупність відносин з приводу

формування і використання колективних страхових фондів, призначених для виплати відшкодування за постійної чи тимчасової втрати працездатності або місця роботи.

У системі державного соціального страхування роль страховика виконує держава, яка бере на себе зобов'язання щодо створення колективних страхових фондів і виплати страхового відшкодування. На ринку страхових послуг можуть функціонувати також недержавні компанії соціального страхування, які доповнюють і розширюють спектр страхових послуг. Страхувальниками є підприємства й організації, громадяни, держава, а застрахованими — працівники підприємств і організацій, а з деяких виплат і непрацюючі громадяни.

Функції між цільовими фондами державного соціального страхування чітко розмежовані. **Пенсійний фонд** відображує страхування на випадок постійної втрати працездатності. Формою страхового відшкодування є пенсії. Пенсійний фонд функціонує як самостійна фінансова структура, його кошти не входять до державного бюджету і не можуть бути використані на інші цілі, крім виплати пенсій і допомоги.

Бюджет цього фонду формується передусім за рахунок коштів, що вносять роботодавці. Підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання, особи, які наймають для роботи громадян за угодами, а також ті, що ведуть підприємницьку діяльність, засновану на особистій власності фізичної особи та виключно її праці, релігійні громади сплачують страхові внески до Пенсійного фонду в розмірах, установлених чинним законодавством. Відрахування до Пенсійного фонду відносять на собівартість продукції, а в бюджетних установах це передбачено окремою статтею кошторису — на утримання установи. Крім того, до надходжень фонду належать обов'язкові страхові внески громадян, які працюють, у розмірі 1—5 % нарахованої заробітної плати, а також кошти державного бюджету на виплату окремих видів пенсій і допомоги, добровільні внески та пожертвування підприємств, організацій, населення, інші надходження.

Пенсійний фонд України має право вести комерційну діяльність і отримувати доходи від розміщення тимчасово вільних коштів фонду. Зокрема Пенсійний фонд має право:

- вкладати кошти в коротко- і довгострокові кредити, цінні папери державних органів, акціонерних товариств, фондових і товарних бірж, до комерційних банків;
- створювати підприємства, брати участь у комерційних структурах (банки, страхові компанії, торгові дома, спільні підприємства, акціонерні товариства тощо);
- проводити грошово-речові лотереї, благодійні вечори, рекламно-інформаційні заходи (благодійні теле- та радіопрोगрами, спеціальні випуски в періодичній пресі).

Кошти Пенсійного фонду України використовуються на фінансування таких заходів:

- ◆ виплата пенсій за віком (у тому числі працюючим пенсіонерам), за інвалідністю, у разі втрати годувальника, за вислугу років, соціальних та інших пенсій, установлених законодавством України;
- ◆ виплата допомоги з догляду за дитиною і щомісячної допомоги на кожну дитину до досягнення нею віку, встановленого чинним законодавством;
- ◆ підвищення пенсій у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін і зростанням заробітної плати;
- ◆ реалізація державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, дітей та інших категорій населення;
- ◆ забезпечення поточної діяльності та утримання органів управління фонду;
- ◆ відтворення коштів фонду, зміцнення його матеріально-технічної бази, проведення масово-роз'яснювальної роботи.

Управління коштами фонду здійснює спеціальний орган — Пенсійний фонд України. Касове виконання забезпечує поштово-пенсійний банк «Аваль».

Реформування пенсійного забезпечення в Україні проводиться у двох напрямках:

- удосконалення державного пенсійного забезпечення через наближення середньої пенсії до рівня середньої заробітної плати та її прямої залежності від рівня заробітної плати;

■ розвиток недержавного добровільного пенсійного забезпечення.

Створюється трирівнева пенсійна система, на першому рівні якої за принципом солідарності поколінь і загальнообов'язкового соціального страхування встановлюється пряма залежність майбутнього розміру пенсій від страхового стажу та розміру сплачених внесків, на другому — накопичення пенсійних внесків на особистих рахунках громадян, на третьому — добровільне недержавне пенсійне страхування. Отже, система пенсійного забезпечення має стати системою соціального страхування, самодостатньою і фінансово-стабільною.

ТЕМА 11. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ

Державний кредит являє собою доволі специфічну ланку державних фінансів. Він не має ні окремого фінансового фонду (кошти, що мобілізуються за його допомогою, проходять, як правило, через бюджет), ні відокремленого органу управління. Разом з тим він характеризує особливу форму фінансових відносин держави і тому виділяється в окрему ланку.

Державний кредит за своєю економічною сутністю — це сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади й управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами — з іншого, за яких держава є позичальником, кредитором і гарантом.

Основна класична форма кредитних відносин — держава виступає *позичальником* коштів. Будучи *кредитором*, держава за рахунок коштів бюджету надає на платній основі за умови обов'язкового повернення кредити юридичним і фізичним особам. Обсяг таких операцій значно менший, ніж за попередньої форми.

Як економічна категорія, державний кредит поєднує в собі фінансові та кредитні відносини. Як ланка фінансової системи, він обслуговує формування і використання централізованих грошових фондів держави. Державний кредит є зворотним, терміновим і платним. Разом з тим між державним і банківським кредитом, як класичною формою кредитних відносин, існують суттєві відмінності.

Державний кредит — це відносини вторинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту. У сферу державно-

кредитних відносин надходять частина прибутків і грошових фондів, сформованих на стадії первинного розподілу. Звичайно ними є тимчасово вільні кошти населення і підприємств, проте за певних умов населення і трудові колективи можуть свідомо йти на обмеження споживання. У цих випадках джерелом державного кредиту стають засоби, призначені для поточного споживання чи фінансування необхідних виробничих або соціальних витрат підприємств. В умовах тоталітарної системи управління подібне обмеження поточних потреб може відбуватися і з примусу держави.

Доцільність використання державного кредиту для формування додаткових фінансових ресурсів держави і покриття бюджетного дефіциту визначається значно меншими негативними наслідками для державних фінансів і грошового обігу країни порівняно з валютними прийомами (наприклад, емісії грошей) балансування доходів і витрат уряду. Це досягається на основі переміщення попиту від фізичних і юридичних осіб до урядових структур без збільшення сукупного попиту і кількості грошей в обігу.

Призначення державного кредиту виявляється насамперед у тому, що він є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів. У випадку дефіцитності державного бюджету додатково мобілізовані фінансові ресурси використовуються на покриття різниці між бюджетними видатками і доходами. У разі позитивного бюджетного сальдо мобілізовані за допомогою державного кредиту кошти використовуються безпосередньо для фінансування економічних і соціальних програм. Це означає, що державний кредит, будучи засобом збільшення фінансових можливостей держави, може стати важливим фактором прискорення соціально-економічного розвитку держави.

Державний борг — це сума заборгованості за всіма борговими зобов'язаннями держави, проценти за нею і невиконані фінансові зобов'язання держави перед суб'єктами економіки.

Загальна сума державного боргу складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх) і процентів за ними, включаючи надані іноземним позичальникам гарантії за кредитами місцевим

органам влади і державним підприємствам. Крім того, до державного боргу включаються неоплачені державні замовлення, заборгованість з заробітної плати перед бюджетниками, невідшкодований податок на додану вартість та ін., оскільки практично ця заборгованість являє собою некоректно оформлений державний борг, на який до того ж не виплачуються проценти.

Державний борг поділяється також на внутрішній і зовнішній. У деяких підручниках внутрішній борг визначається як заборгованість кредиторам держави в даній країні, а зовнішній — заборгованість кредиторам за межами даної країни. Тобто поділ державного боргу на внутрішній і зовнішній здійснюється залежно від того, у якій валюті номіновано зобов'язання — в іноземній чи в національній. Однак з посиленням інтеграційних процесів в економіці і випуском внутрішніх позик, номінованих у вільно конвертованій валюті, поділ державного боргу на внутрішній і зовнішній за цією ознакою став некоректним. Тому **внутрішній борг** — це сукупність зобов'язань держави перед резидентами, а **зовнішній борг** — сукупність зобов'язань держави перед нерезидентами (незалежно від того, у якій національній валюті номіновано зобов'язання).

Управління державним боргом — це комплекс заходів, що здійснює держава в особі її уповноважених органів з визначення умов залучення коштів, їх розміщення і погашення та забезпечення платоспроможності держави.

Рефінансування державного боргу — це погашення основної заборгованості й процентів за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик. Для успішного застосування механізму рефінансування необхідна висока фінансова репутація країни-позичальника. На світовому фінансовому ринку репутація позичальників виражається в рейтингах, що присвоюються відповідній країні спеціальними агентствами відповідно до міжнародних правил рейтингування.

Реструктуризація заборгованості полягає в тому, що на певних умовах відстрочується виплата частки боргу. Зокрема сьогодні використовується кілька варіантів реструктуризації

зовнішньої заборгованості, які відпрацьовані Паризьким клубом офіційних кредиторів.

Один із варіантів — відстрочення на певних умовах виплати частки боргу терміном до трьох років. Існують також варіанти конверсії боргів на акції для вкладення їх у національну економіку.

Іншими методами управління державним боргом є конверсія, консолідація, уніфікація, обмін облігацій за регресивним співвідношенням, відстрочення погашення й анулювання позики. **Конверсія** — це зміна дохідності позики. Держава, як правило, зменшує розмір процентів, які мають виплачуватися за позиками. Збільшення строків дії випущеної позики називають **консолідацією**. Консолідація і конверсія можуть провадитися також одночасно. **Уніфікація позик** — це об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики. У деяких випадках може здійснюватися обмін облігацій за регресивним співвідношенням, тобто кілька раніше випущених облігацій прирівнюють до однієї нової. Цей метод економічних обґрунтувань не має.

Відстрочення погашення позики, як правило, провадиться тоді, коли випуск нових позик є фінансово недоцільним, оскільки всі доходи від позик використовують на обслуговування раніше випущених позик. Анулювання боргу означає відмову уряду від його погашення. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, тобто банкрутством, або політичними мотивами.

ТЕМА 12. СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК

Страховання є самостійною сферою фінансової системи. Включаючи сферу страхування до фінансової системи, ми виходимо з того, що економічна категорія страхування є складовою категорії фінансів. Водночас можна виділити **суттєві ознаки, що характеризують специфічність категорії страхування:**

1) страхування пов'язане тільки з перерозподільними відносинами, які обумовлені наявністю настання раптових, непередбачених подій, тобто страхових випадків, які завдають матеріальної або іншої шкоди народному господарству і населенню. В умовах ринкового господарства поряд з традиційним використанням можливостей страхування з захисту від надзвичайних явищ природного характеру (землетруси, урагани, повені та ін.) і техногенних ризиків (пожежі, аварії, вибухи тощо) зростає потреба в підприємців у страховому покритті збитків, що виникають у разі порушення фінансових і кредитних зобов'язань, неплатоспроможності контрагентів, коливання валютних курсів і дії інших економічних факторів, які призводять до втрат прибутків і реальних доходів. Страховий захист життя, здоров'я, працездатності і матеріального благополуччя населення також пов'язаний із його економічними інтересами і реалізується за допомогою страхових послуг;

2) при страхуванні має місце солідарне розкладення завданого збитку між учасниками страхування, що зумовлює повернення коштів, мобілізованих до страхового фонду. Виникнення таких перерозподільних (розкладкових) відносин обумовлено тим, що випадковий характер заподіяння шкоди спричиняє матеріальні або інші втрати, що, як правило, охоплюють не всі господарства, не всю територію даної країни чи регіону, а лише їх частину. Це створює умови для відшкодування збитків за допомогою солідарного розкладення втрат одних господарств між усіма застрахованими господарствами. При цьому чим ширше коло учасників страхування, тим менша частка в розкладенні збитків припадає на кожного страхувальника. Страхування стає найбільш ефективним методом відшкодування збитків, коли в ньому бере участь якнайбільша кількість страхувальників. Тим самим забезпечується достатня концентрація грошових коштів у єдиному фонді, що називається страховим. Тоді стає можливим відшкодування максимальних збитків за мінімальних витрат кожного страхувальника;

3) замкнене розкладення збитків обумовлює зворотність коштів, мобілізованих у страховий фонд. Страхові платежі кожного страхувальника, внесені в страховий фонд, мають тільки одне призначення — відшкодування ймовірної суми шкоди у

визначеному територіальному масштабі протягом певного періоду. Тому вся сума страхових платежів (без урахування накладних витрат тієї організації, що проводить страхування) повертається у формі відшкодування збитків протягом взятого в розрахунок часового періоду в тому самому територіальному масштабі;

4) перерозподільні відносини у страхуванні виходять за рамки календарного року. Розкладення збитків у часі пов'язано з випадковим характером виникнення надзвичайних подій: кілька років підряд надзвичайних подій може і не бути, і точний час їх настання невідомий. Ця обставина породжує необхідність резервування в сприятливі роки частини страхових платежів, що надійшли, для створення запасного фонду як джерела відшкодування надзвичайних збитків у несприятливому році.

Наведені особливості перерозподільних відносин, що виникають під час страхування, уможливають таке його визначення.

Страхування як економічна категорія — це сукупність особливих замкнутих перерозподільних відносин між його учасниками з приводу формування цільового страхового фонду і його використання для відшкодування збитків, заподіяних за непередбачених несприятливих обставин, а також для надання матеріальної допомоги громадянам у разі настання певних подій у їх житті.

Сутність страхування проявляється у його функціях. Вони дають змогу виявити особливості страхування як ланки фінансової системи. *Страхуванню властиві такі функції: ризикова, попереджувальна, нагромаджувальна та контрольна.*

Головною, визначальною є **ризикова функція**, оскільки страховий ризик як імовірність збитків безпосередньо пов'язаний з основним призначенням страхування — надання грошової допомоги постраждалим господарствам або громадянам. Саме в рамках ризикової функції відбувається перерозподіл грошових коштів серед учасників страхування у зв'язку з наслідками страхових подій. Страхування виконує також **попереджувальну функцію**, пов'язану з використанням частини страхового фонду на зменшення наслідків страхового ризику. У страхуванні життя категорія страхування найбільшою мірою зближується з

категорією кредиту при заощадженні за договором страхування обумовлених страхових сум. Заощадження грошових сум за допомогою страхування пов'язане з потребою в страховому захисті досягнутого сімейного статку. Отже, страхування може мати й *нагромаджувальну функцію*.

Контрольна функція страхування впливає з указаних вище трьох специфічних функцій і проявляється одночасно з ними в конкретних страхових відносинах в умовах страхування. Відповідно до вимоги контрольної функції здійснюється фінансовий контроль за правильним проведенням страхових операцій.

Основними суб'єктами страхування виступають страховик, страхувальник і застрахований. *Страховик* — юридична особа — страхова компанія, яка діє на підставі відповідної ліцензії, беручи на себе зобов'язання щодо створення колективного страхового фонду і виплати з нього страхового відшкодування страхувальнику або третій особі, на чю користь укладено договір, при настанні страхового випадку. За методом фінансової діяльності страховик є звичайною підприємницькою структурою, що діє на основі комерційного розрахунку. За предметом діяльності (фінансовими ресурсами) страховик є фінансовим інститутом.

Страхувальник — юридична чи фізична особа, яка на підставі відповідної угоди зі страховиком сплачує страхові внески до страхового фонду й отримує право на відшкодування збитків у разі настання страхового випадку.

Застрахований — юридична чи фізична особа, якій належить страхове відшкодування в разі настання страхового випадку. У договорах особистого страхування — особа, на користь якої укладено договір страхування і яка має право отримати компенсацію при настанні страхового випадку чи викупну суму за дострокового розторгнення договору. Застрахований може бути одночасно і страхувальником, якщо уклав договір стосовно себе і сплатив страховий внесок. Крім того, може виділятися такий суб'єкт, як *отримувач* страхового відшкодування, у тих випадках, коли його не може отримати застрахований.

Страхові відносини є досить різноманітними. Як правило, вони є дво- чи тристоронніми. Двосторонні відносини складаються

між страховиком і страхувальником, який водночас є і застрахованим, тристоронні — між страховиком, страхувальником і застрахованим.

В окремих випадках у страхових відносинах може брати участь кілька страховиків. Це зумовлено двома формами страхових відносин: співстрахування і перестрахування. **Співстрахування** — це розміщення одного ризику частками в кількох страховиків. Зазвичай на кожен страхову суму видається окремий поліс. **Перестрахування** — це передавання договору страхування від одного страховика до іншого. У цих відносинах перший страховик (перестрахувальник), приймаючи на страхування ризику, частину відповідальності за ними передає іншому страховикові (перестраховику) на відповідних умовах.

Страхові відносини включають:

- страхові платежі;
- виплату страхового відшкодування;
- перестрахування;
- розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку;
- отримання доходів від розміщення коштів на фінансовому ринку.

Страхові платежі — це переказування коштів страхувальником страховику. Вони можуть здійснюватись одноразово чи поетапно. Внесення страхових платежів здійснюється на основі страхових тарифів — розміру плати з одиниці страхової суми. Страховий тариф (брутто-ставка) складається з двох частин — нетто-ставки та навантаження. Нетто-ставка відображує ту частину тарифу, яка призначена для виплати страхового відшкодування. Вона залежить від загальних розмірів страхового відшкодування (визначається на основі статистичних досліджень про кількість страхових подій і середню вартість відшкодування на одну подію) та кількості страхувальників, охоплених цим видом страхування. Навантаження відображує витрати страховика, пов'язані з проведенням страхування, і його прибуток.

Страховий тариф відображує ціну страхування. Це основний фактор конкуренції на страховому ринку. Чим більше охоплено страхувальників, чим менші витрати страховика, тим

нижчий розмір страхового тарифу і тим більші можливості для залучення нових клієнтів.

Страхове відшкодування — це виплата страховиком застрахованому (або отримувачу) повної чи часткової суми збитків. Розмір страхового відшкодування залежить від двох факторів — страхової суми і страхового збитку. **Страхова сума** — це сума, на яку застрахований об'єкт страхування, або розмір максимальної відповідальності страховика за договором у разі настання страхового випадку. Розміри страхової суми визначаються, з одного боку, вартісною оцінкою об'єкта страхування, а з іншого — можливостями і побажаннями страхувальника. Відношення страхової суми до вартісної оцінки об'єкта страхування характеризує **страхове забезпечення**, яке не може перевищувати 100 %. **Страховий збиток** являє собою вартісну оцінку заподіяних застрахованому втрат.

Перестраховання супроводжується грошовими потоками в тому випадку, коли передавання договору страхування здійснюється після отримання перестраховальником страхових платежів, які він і передає перестраховику. Якщо передається договір, з якого ще не надійшли страхові платежі, то їх внесення страхувальником буде здійснюватись одразу на адресу перестраховика.

ТЕМА 13. ФІНАНСОВИЙ РИНОК

Фінансовий ринок є складовою сферою фінансової системи держави. Він може успішно функціонувати лише в умовах ринкової економіки, коли переважна частина фінансових ресурсів мобілізується суб'єктами підприємницької діяльності на засадах їх купівлі-продажу. За допомогою фінансового ринку, як правило, мобілізуються і використовуються тимчасово вільні фінансові ресурси або ресурси, що мали обумовлене раніше цільове призначення.

Об'єктивною **передумовою функціонування фінансового ринку** є невідповідність потреби у фінансових ресурсах з джерелами її задоволення. Кошти можуть бути в наявності в

одних власників, а інвестиційні потреби виникають в інших. Фінансовий ринок виступає посередником руху коштів від їх власників до користувачів. Він являє собою особливу форму організації руху грошових коштів у народному господарстві і має своїм *призначенням* забезпечити підприємствам, державі і фізичним особам належні умови для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних ресурсів.

За економічною сутністю фінансовий ринок — це сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів.

Об'єктами відносин на фінансовому ринку є грошово-кредитні ресурси, цінні папери та фінансові послуги, суб'єктами відносин — держава, підприємства різних форм власності, окремі громадяни.

Фінансовий ринок являє собою механізм перерозподілу фінансових ресурсів підприємств і нагромаджень населення між суб'єктами господарювання і галузями економіки, «зв'язування» частини грошових коштів, не забезпечених споживчими товарами, а також засобом покриття дефіциту державного бюджету.

В організаційному плані фінансовий ринок — це сукупність ринкових фінансових інституцій, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників. До них належать комерційні банки, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди компаній, лізингові організації, пенсійні і страхові фонди, Національний банк, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії, інвестиційні керуючі реєстратори, інші фінансові інституції, які відповідно до чинного законодавства можуть здійснювати операції на фінансовому ринку.

Основне призначення ринку грошей полягає в забезпеченні оптимальної структури грошової маси та її кругообігу. Обсяг цього ринку визначається кількістю грошей в обігу, а його структура — співвідношенням різних грошових агрегатів. Оскільки грошовий ринок охоплює всі аспекти використання грошей, у тому числі як засобу нагромадження і платежу, то саме в цьому сегменті він пересікається з фінансовим ринком.

Складовою ринку грошей є національний валютний ринок, на якому предметом торгівлі є іноземна валюта. Об'єкт валютного ринку — валютні операції з продажу й обміну національної та іноземної валют. До суб'єктів ринку належать продавці валюти, її покупці й посередники: банки, валютні біржі, брокерські фірми, підприємницькі структури, міжнародні валютні, кредитні й фінансові організації. Обов'язковим суб'єктом валютного ринку є також держава, яка своїм законодавством установлює правила функціонування валютного ринку. Операції купівлі-продажу валюти можуть здійснюватись з різними цілями. Суб'єкти підприємницької діяльності купують валюту для проведення міжнародних розрахунків. Комерційні банки здійснюють валютні операції як за дорученням клієнтів, так і з метою отримання доходів (валютні спекуляції). Центральні банки можуть здійснювати як комерційні операції з іноземною валютою, так і валютні інтервенції. Звідси можна визначити такі функції валютного ринку:

- своєчасне здійснення міжнародних розрахунків, страхування валютних ризиків;
- регулювання валютних курсів і диверсифікація валютних резервів;
- регулювання економічних і соціальних процесів у державі.

Ринок кредитних ресурсів — це процес залучення коштів у грошовій формі на умовах повернення, платності й строковості. Кредитний ринок є одним із найстаріших і найважливіших сегментів фінансового ринку.

Суб'єктами ринку кредитів є кредитори, позичальники і держава в особі Центрального банку, який контролює виконання чинного законодавства учасниками ринку кредитів і регулює ринок за допомогою економічних методів.

Організаційно-функціональними учасниками ринку кредитних ресурсів є комерційні банки, брокерські контори, дисконтні компанії та інші фінансово-кредитні інституції. Усі вони виконують посередницькі функції, залучають вільні фінансові ресурси від юридичних і фізичних осіб і надають їх у тимчасове користування іншим економічним агентам, які потребують додаткових коштів. У такий спосіб фінансові

посередники забезпечують міжгалузевий і міжрегіональний перерозподіл грошового капіталу.

Джерелом коштів, що циркулюють на кредитному ринку, є кошти, акумульовані на депозитних рахунках банків, залишки коштів на розрахункових та інших рахунках юридичних осіб, вільні кошти населення і кошти, акумульовані Центральним банком держави. Мобілізовані фінансові ресурси використовуються для надання короткострокових, середньострокових і довгострокових позичок. Короткострокові кредити залучаються, як правило, для поповнення обігових коштів та усунення тимчасових розривів у фінансуванні. Вони надаються терміном до одного року і за своєю економічною сутністю є ринком грошей.

Розміщення акумульованих коштів здійснюється на основі кредитних угод між банками, юридичними та фізичними особами. Ціною кредиту є процент як плата за користування фінансовими ресурсами. Ціна кредиту залежить від строку повернення позики, а також ураховує ризик. У визначенні рівня процентних ставок важливу роль відіграє облікова ставка Національного банку, оскільки за цією ставкою можна отримати кредити Національного банку. Висока облікова ставка — показник наявності інфляційних процесів у державі, великої ризикованості кредитного ринку.

Крім облікової, Національний банк затверджує ломбардну ставку — процентну ставку, за якою Центральний банк надає кредити під заставу державних цінних паперів.

Сегментом кредитного ринку є також небанківські кредитні установи (квазібанки — майже банки). Квазібанки поділяються на дві групи. Першу становлять фінансові інституції банківського профілю з обмеженим колом банківських операцій (лізингові й факторингові компанії, кредитні спілки і товариства, ломбарди, товариства взаємного кредитування, розрахункові (клірингові) центри). До другої групи належать фінансові інституції небанківського спрямування, які, маючи певні фінансові ресурси, здійснюють кредитні операції (страхові компанії, інвестиційні компанії і фонди, пенсійні фонди, фінансові компанії). Вони здійснюють кредитування обмеженої кількості юридичних і фізичних осіб відповідно до законодавства та своїх статутів.

Важливою складовою фінансового ринку є ринок цінних паперів, який ще називають фондовим ринком. Фондовий ринок охоплює частину кредитного ринку і повністю ринок інструментів власності. Іншими словами, цей ринок інтегрує операції щодо боргових інструментів, інструментів власності, а також їхніх похідних, що виражається через випуск спеціальних документів (цінних паперів), які мають власну вартість і можуть продаватися, купуватися та погашатися.

Фондовий ринок виступає засобом забезпечення нормального функціонування всіх галузей економіки, а також засобом поєднання державних, інституційних та індивідуальних інтересів, захисту грошових коштів населення від інфляції та поліпшення його матеріального становища.

Індивідуальні учасники фондового ринку — це фізичні особи (домогосподарства), що розрізняються між собою кількістю і видами цінних паперів, якими вони володіють; ступенем активності, з якою вони проявляють себе на ринку; цілеспрямованістю; способом вибору і прийняття рішень щодо купівлі-продажу цінних паперів.

Інституційні учасники являють собою організації, що діють на основі своїх засновницьких документів та інших норм права, затверджених державою. На відміну від індивідуальних учасників, які користуються статусом фізичних осіб, інституції в більшості випадків мають статус юридичних осіб.

Інституціями зазвичай є підприємства, організації, установи, товариства, компанії, фонди, корпорації.

Під *органами, що здійснюють державно-правове регулювання фондового ринку*, розуміють органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Їхні характерні риси — публічна влада, організаційна оформленість, право видавати загальнообов'язкові акти і вдаватися в необхідних випадках до організаційного примусу й санкцій, включаючи адміністративні. Державними органами регулювання ринку цінних паперів в Україні є Міністерство фінансів, Національний банк, Фонд державного майна України, а також Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку.

Залежно від функцій, що виконуються в процесі ринкової взаємодії, учасники фондового ринку поділяються на дві великі

групи: основні та інфраструктурні. До першої групи входять емітенти, інвестори, посередники, інститути-регулятори, спеціальні державні органи регулювання. Найважливішими серед інфраструктурних учасників є депозитарії, кліринго-розрахункові установи, трастові інститути, агенти з трансферту і реєстратори, продавці ринкової інформації, спеціальні гарантійні фонди.

Охарактеризуємо деяких з цих учасників докладніше.

Емітенти цінних паперів — юридичні, а у випадках, передбачених законом, фізичні особи, які від свого імені випускають цінні папери з метою залучення фінансових ресурсів для свого розвитку і зобов'язуються виконувати обов'язки, що випливають з умов їх випуску.

Інвестори — фізичні, юридичні особи та інституційні інвестори, що мають вільні грошові кошти, необхідні для інвестування з метою збільшення ринкової вартості цінних паперів.

ТЕМА 14. МІЖНАРОДНІ ФІНАНСИ

Виникнення і розвиток міжнародних фінансів зумовлено широким розвитком процесів міжнародної економічної інтеграції, що супроводжуються глобалізацією економічних зв'язків, широкомасштабним переміщенням капіталів, об'єднанням фінансових ресурсів у світовому масштабі. Міжнародна фінансова інтеграція визначає напрямки й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, впливає на формування принципів податкової та бюджетної політики і врешті-решт на стратегічні фінансові інтереси всіх країн і певних регіонів.

Функціонуючи в міжнародній сфері, фінанси впливають на економічні інтереси учасників міжнародних зв'язків, опосередковують міжнародний інтеграційний процес, сприяючи його розвитку і поглибленню.

Міжнародні фінанси — це сукупність перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням на світовому або міжнародному рівнях фондів

фінансових ресурсів. Тобто за допомогою міжнародних фінансів здійснюється міждержавний перерозподіл фінансових ресурсів. Глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів і надання їх позичальникам є міжнародний фінансовий ринок.

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути згруповані за такими напрямками:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн і міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів — держави, підприємств і громадян, виділяються наднаціональні суб'єкти — міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. *Фінанси міжнародних організацій, міжнародних фінансових інституцій і міжнародний фінансовий ринок є складовими міжнародних фінансів.* Розглянемо кожну з цих складових більш детально. Діяльність міжнародних фінансових організацій пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів, що формуються цими організаціями. Провідними міжнародними організаціями є Організація Об'єднаних Націй і Європейський Союз.

До світових міжнародних фінансових інституцій належать Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків. Регіональні фінансові інституції створюються за континентальною ознакою. До них належать Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку, Лондонський і Паризький клуби кредиторів та ін.

Міжнародний валютний фонд є провідним світовим фінансовим інститутом, який має статус спеціалізованої установи

ООН. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі в 1944 р., а почав функціонувати в 1947 р. Основними цілями діяльності МВФ є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів в іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн — членів Фонду.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансових інституцій є група Світового банку, яка включає до свого складу Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР); Міжнародну асоціацію розвитку (МАР), Міжнародну фінансову корпорацію (МФК), багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ) і спеціалізовану структуру — Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК).

Так, *Міжнародна асоціація розвитку* надає безпроцентні кредити найбільш бідним країнам світу терміном до 50 років на пільгових умовах — 0,75 %.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, причому без гарантії урядів відповідних країн.

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій проводить страхування іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: націоналізація, війни, заворушення, зриви контрактів та ін., чим сприяє розвитку діяльності як інституцій групи Світового банку, так і приватних інвесторів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн і їх інвесторами.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає в налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу і здійснення розрахунків між ними. Банк забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

У Європі в рамках ЄС функціонують Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР).

Європейський центральний банк створений у зв'язку з впровадженням у 1999 р. Єдиної європейської валюти — євро. Він є емісійним центром євро. Загалом його завдання і функції ідентичні функціям центральних банків.

Завданням **Європейського інвестиційного банку**, який був створений у 1958 р., є фінансування проектів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проекти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише в тих випадках, коли передбачається їх відшкодування — боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), що був створений у 1990 р. і відкритий у 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 % кредитів ЄБРР має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40 % - у державну інфраструктуру. Кредитні ресурси ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проекти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

Лондонський і Паризький клуби — це об'єднання кредиторів. Лондонський клуб об'єднує 600 великих західних банків-кредиторів. Паризький клуб об'єднує 19 країн, які є головними державами-кредиторами світу.

Міжнародний фінансовий ринок виник у середині ХХ ст. Його головне призначення полягає в тому, аби за допомогою акумуляції вільних фінансових ресурсів у деяких країнах забезпечити між ними їх перерозподіл для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Нині міжнародні фінансові ринки — це величезні фінансові центри, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. Вони сформувались на

основі розвитку міжнародних економічних відносин. З функціонального погляду — це система акумуляції і перерозподілу світових фінансових потоків з метою безперервного і рентабельного відтворення. З інституційного погляду — це сукупність банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж, через які здійснюється рух світових фінансових потоків. У результаті конкуренції сформувались світові фінансові центри — Нью-Йорк, Лондон, Цюрих, Люксембург, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур та ін. Новим світовим фінансовим центром після Другої світової війни став Токіо.

Міжнародний фінансовий ринок має три складові: міжнародний ринок грошей (валютний ринок); міжнародний ринок кредитних ресурсів, міжнародний ринок цінних паперів.

Міжнародний ринок кредитних ресурсів — це специфічна сфера руху коштів між країнами. Кредитні ресурси на міжнародному ринку рухаються на загальновідомих принципах, а саме принципах обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності і забезпеченості. На міжнародний кредит впливають такі фактори, як платіжний баланс, розмір процентної ставки, вид валюти, курс валюти, рівень рентабельності кредитних операцій та ін.

Міжнародний ринок цінних паперів — це теж форма мобілізації капіталів з метою задоволення виробничих потреб. Він набув розвитку у другій половині ХХ ст., коли було знято обмеження в національних законодавствах на вивіз капіталу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
- 2 Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
- 3 Про страхування: закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>.
- 4 Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: закон України від 26.06.1997 р. № 400/97-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/400/97-вр>
- 5 Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва: указ Президента України від 03.07.1998р. № 727/98 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/727/98>
- 6 Василик, О.Д. Теорія фінансів [Текст]: підручник / О.Д. Василик. — К.: НІОС, 2000. – 250 с.
- 7 Василик, О.Д. Державні фінанси України [Текст]: навч. посібник. — К.: Вища школа, 1997. – 212 с.
- 8 Єпіфанов, А.О. Бюджет і фінансова політика України [Текст]: навч. посібник / А.О. Єпіфанов, І.В. Сало, І.І. Д'яконова. — К.: Наук. думка, 1997. – 304 с.
- 9 Кравченко В.І. Місцеві фінанси України [Текст]: навч. посібник / В.І. Кравченко. — К.: Знання, 1999. – 457 с.

10 Романенко, О.Р. Фінанси [Текст]: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц / О.Р. Романенко, С.Я. Огородник, М.С. Зязюн. — К.: КНЕУ, 2003. — 386 с.

11 Финансы [Текст]: учебник / под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской, Б.М. Сабанти. — М.: Перспектива: Юрайт, 2001. — 504 с.

12 Боди, З. Финансы [Текст]: учеб. пособие / З. Боди, Р. Мертон; пер. с англ. — М.: Вильямс, 2000. — 584 с.

13 Косолапов, А.Г. Фінансові методи стимулювання ринкових перетворень в Україні [Текст] / А.Г. Косолапов. — К.: Знання, 2000. — 326 с.

14 Луніна, І.О. Державні фінанси України в перехідний період [Текст] / І.О. Луніна; НАН України, Інститут економічного прогнозування. — К., 2000. — 286 с.

15 Бланкарт, Ш. Державні фінанси в умовах демократії. Вступ до фінансової науки [Текст] / Ш. Бланкарт; за наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — 505 с.

